

Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban

„Nem az a hiba, hogy ez vagy amaz, ami az egyéni vagy a közjóra nézve hasznos volna, nem történik meg, hanem a hiba abban rejlik, hogy lehetetlen, hogy megtörténjen.”

(Széchenyi István: *Hitel*)

Lányi András

land@tat.k.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Ahhoz, hogy a fenntarthatóság természeti és társadalmi feltételeinek megfelelő fejlesztést célzó törekvések esélyeiről vagy esélytelenségéről véleményt alkothassunk a hazai agráriumban, olyan szélesebb társadalomtörténeti összefüggéseket is figyelembe kell venni, amelyekkel a vidékfejlesztés vagy az ökológiai gazdálkodás irodalma nemigen foglalkozik. Erre tesz kísérletet a jelen tanulmány a nyugat-magyarországi Őrségben végzett terepkutatás tanulságai alapján. Úgy találtuk, hogy az utolsó két emberöltő drasztikus változásainak sérüléseit hordozó, középosztályaitól megfosztott falvak zömmel ingázó vagy inaktív lakói, tömeges migrációtól szétzilált közösségei nem rendelkeznek a vállalkozáshoz, a helyi források feltárásához és hasznosításához nélkülözhetetlen feltételekkel. A családi gazdaságokat tönkretették a kisebb mezőgazdasági vállalkozásokat sújtó értékesítési, adminisztratív, pályázati és egyéb korlátozások, a kedvezőtlen árviszonyok, a hazai termékek kiszorulása a hazai piacokról. Feleslegüket leginkább a helyi cserekereskedelemben, a szürkegazdaságban értékesítik. A paraszti tudás az elmúlt évtizedekben végzetesen leértékelődött és eltűnőben van. A rendszerváltás haszonélvezői és kárvallottjai, illetve a bennszülöttek és a jövevények közötti bizalom hiánya, régi és friss sérelmek emléke akadályozza az együttműködést, a közösségek formálódását. A helyi hagyományokon, helyi természeti forrásokon alapuló vállalkozások beleütköznek az elmúlt időszak agrárpolitikája által teremtett, kényszerítő gazdasági realitásokba. A kezdeményezők többsége a betelepült (vagy hazatelepült) egykori városiakok közül kerül ki, illetve „világnézeti” vállalkozó. Az ismertett körülmények között gyakran elszigetelődnek, vagy az elszenvedett kudarcok készítetik őket terveik feladására. Az elmúlt húsz év a várakozásokkal ellentétben az agráriumban nem a magánvállalkozás megerősödésének, hanem ellehetetlenülésének korszaka volt. A mai falusi társadalom és gazdaság elsősorban az állami újraelosztás rendszereitől, s a rendszer működését meghatározó helyi szereplők közti részben bürokratikus, részben informális kapcsolatokról függ.

A kutatás célja és helyszínei

Az ELTE Társadalomtudományi Karán létrehozott Közös Örökségünk Kutatóműhely által folytatott vizsgálódások célja a fenntartható vidékfejlesztés lehetőségeinek és akadályainak feltárása. Meg akartunk ismerkedni a környezetbarát gazdálkodási kísérletek és közösségépítő törekvések résztvevőinek tevékenységével,

indítékaival, társadalmi hátterével és fogadtatásával. Kezdetől fogva világos volt, hogy nem érhetjük be az egyéni stratégiák és attitűdök tanulmányozásával, hanem a társadalmi, kulturális és gazdasági körülményekkel kell tisztába jönnünk, mert az áttérés az új technológiákra és együttélési formákra végső soron nem az egyéni, hanem a szűkebb és tágabb társadalmi környezet fogadókészségén múlik. Kutatásunkkal működő vagy szerveződő vállalkozásokhoz kívántunk kapcsolódni, hogy tevékenységüket, sikereiket és kudarcaikat elemezve a gyakorlatban mérhessük fel az ökológiai fenntarthatóság esélyeit a vidéki Magyarországon. Azt reméltük, hogy munkánk végeredménye hozzájárulhat majd a fenntartható vidékfejlesztési politika magyarországi modelljének megalkotásához.

Munkánk során az érintett térségek helyzetével és az ott zajló változásokkal egyetlen szempontból foglalkoztunk: mik az esélyei annak, hogy a korunkban végbemenő drámai változásokra a falusi társadalom az ökológiai és szociális fenntarthatóság követelményeinek megfelelő választ találjon. Mint látni fogjuk, ennek kiderítéséhez egy jóval szélesebb összefüggésrendszert kellett figyelembe vennünk.

A helyi tapasztalatok ellenőrzését szolgálta az egymástól több tekintetben különböző helyszínek kiválasztása. A terepmunka négy területen folyt: az Őrségben, a Közép-Tisza-vidéken, Beregben és Nógrádban. Közös vonásuk, hogy értékes és érzékeny természeti adottságokkal rendelkező vidékeket látogattunk meg: kíváncsiak voltunk, hogy ezek az adottságok mennyiben állíthatók a vidékfejlesztés szolgálatába.

Az Őrség helyzetét az osztrák és szlovén határ közelsége határozza meg. Az elmúlt fél évszázadban a vasfüggöny fenntartása a nyugati határvidékre szigorúbb ellenőrzést, nagyobb elzártságot kényszerített, mint az ország más részeire; a rendszerváltozás után pedig ugyanez – a külföld közelsége, valamint az aránylag érintetlen természeti környezet – hirtelen és drasztikus változásokat hozott a lakosság összetételében, életmódjában és a gazdálkodás feltételeiben. Itt tehát mintegy felnagyítva tanulmányozhatjuk azoknak a változásoknak a hatását, amelyeken az egész ország keresztülment.

Nógrádban egy olyan községben dolgoztunk, amely korábban azzal hívta fel magára a figyelmünket, hogy lakói szokatlan eltökéltséggel és sikerrel védték meg iskolájukat az utóbbi években zajló iskola-összevonási kampány következményeitől. Az érdekeit érvényesíteni képes, összetartó helyi társadalom, sajnos, ritkaság a mai Magyarországon. Működésének tanulmányozása mindenképpen hozzátartozik a fenntarthatóság kérdésköréhez, hiszen ez utóbbinak nélkülözhetetlen előfeltétele a közösségek revitalizációja.

A Közép-Tisza-vidéken egy ígéretes vidékfejlesztési kísérlet központját kerestük fel. A kezdeményezés a hagyományos ártéri gazdálkodás újjáélesztését összekapcsolta alternatív értékesítési lehetőségek kiépítésével. Feladatunk itt a fenntarthatóság előőrsei által végzett munka bemutatása volt, a kezdeményezés résztvevőinek, illetve a falusi társadalom más csoportjainak a nézőpontjából.

A Beregben is hasonló közösségi kezdeményezések sorsát tanulmányoztuk, egy hagyományosan szegény vidéken, ahol a Tisza közelsége és egyéb tájadottságok kölcsönöznek realitást a környezetbarát gazdálkodásra való áttérésnek.

Az itt következő beszámoló az Őrségben végzett terepmunka tanulságaira támaszkodik. Tíz Őrségi településen jártunk – szinte mindenütt megfordultunk, ahol a szempontjainknak megfelelő gazdasági vagy kulturális vállalkozásokról értesültünk a hólabdamódszerrel végzett előzetes adatgyűjtés során. Az általunk felkeresett falvak: Bajánsenye, Ispánk, Kercaszomor, Magyarszombatfa, Nagyrákos, Őrimagyarósd, Pankasz, Szalafő és Viszák népessége nem haladja meg az 500 főt. Városi ranggal a megismert települések közül egyedül a vidék központja, az 1300 lelkes Őriszentpéter rendelkezik. Több mint negyven interjú készült, a megkérdezettek öt csoportba sorolhatók:

- családi gazdaságok, mezőgazdasági kis- és közép vállalkozók
- kulturális vállalkozások résztvevői
- polgármesterek
- vidékfejlesztési, természetvédelmi szakemberek
- falusi fiatalok.

Előzetes észrevételek a fenntarthatóságról

Egy széles körben elterjedt megállapítás szerint a fejlődés akkor fenntartható, ha a ma élők úgy elégtetik ki szükségleteiket, hogy ezzel nem akadályozzák az utánuk jövőket abban, hogy ugyanezt majd ők is megtehessék. Ez a meghatározás az ökológiailag tudatos gondolkodás számára, sajnos, alig értelmezhető. A fenntarthatóság fogalmának ugyanis az úgynevezett szükségletekhez nincs közvetlen köze. Nem is lehet, hiszen a két fogalom két különböző tudásterületről származik. A gyakran idézett kijelentés pedig egy politikai dokumentumban olvasható, az úgynevezett Brundtland-jelentésben¹, és nem a tudományos meghatározás igényével vetették papírra, hanem egy globális cselekvési program jelszavának szánták.

A fenntartható fejlődés fogalma, amennyiben egy élő rendszer (természeti vagy társadalmi) jellemzésére akarjuk használni, tautologikus, és ezért felesleges. Az élő rendszerekben zajló folyamatokat ugyanis csak addig nevezzük fejlődésnek, ameddig a rendszer teljesítményének növekedése (több vagy bonyolultabb feladat elvégzésére képes, mintázatát szélesebb körre terjeszti ki stb.) úgy megy végbe, hogy a rendszer megújulásához szükséges erőforrások a növekedéssel arányos mértékben, vagy ennél nagyobb mértékben állnak rendelkezésre. Amikor ugyanezek a folyamatok veszélyeztetik, tönkreteszik vagy felélik a rendszer működésének létalapját, legyen az energia, tudás vagy az önszabályozás képessége, akkor nem fejlődésről beszélünk, hanem hanyatlásról, krízisről, adott esetben összeomlásról. Röviden: a fejlődés addig fejlődés, amíg fenntartható. Ami nem fenntartható, az per definitionem nem fejlődés. Az önpusztító növekedés (pl. hódító birodalmak, rákos sejtszövetek, mezőgazdasági monokultúrák esetében) kóros jelenség: nem minősül fejlődésnek, és nem fenntartható. De miért is kellene fenntartani? Mielőtt a fejlődés fenntarthatóságáról formálnánk véleményt, jó lesz tehát eldönteni, hogy civilizációnkat a fejlődés vagy a hanyatlás

szimptomái jellemzik-e. Vajon a növekedés és terjeszkedés most zajló folyamatai gyarapítják a megújuláshoz nélkülözhetetlen szellemi és természeti erőforrásokat, a természeti, valamint a kulturális életformák gazdag változatosságát és harmonikus együttélését, vagy pedig éppen ellenkező hatást gyakorolnak?

A kérdés korántsem teoretikus. Ha értékelni kívánjuk működését, s még inkább, ha stratégiákat készítenek a befolyásolására, igenis tudnunk kell, hogy az adott rendszer fenntartása a célunk, vagy inkább a felszámolása, és elemeinek újjászervezése más működési elvek szerint.

Ami mármost a szükségleteket illeti, először is emlékeztetnünk kell arra a sajnálatos tényre, hogy egy történelmi formáció életképességéről (fenntarthatóságáról) nem sokat árul el, hogy kielégíti-e az alattvalók szükségleteit. Kinek a szükségleteit? És miféle szükségleteket? Mi minősül éppen elismert szükségletnek? A történelemben ezek a releváns kérdések. Egyes társadalmi csoportok nélkülözése, elégedetlensége sértheti jóérzésünket, de nincs összefüggésben a fejlődés témájával. Gyakori eset, hogy egy társadalmi rendszer épp fejlődésének legdinamikusabb korszakában hagyja kielégítetlenül (kifosztott, leigázott, kiszákmányolt, deklasszált stb. stb.) csoportok legelemibb szükségleteit – ez attól még fejlődés lehet, ha nem is az ízlésünk szerint való.

A jövő nemzedékeknek pedig nem szükségletei vannak, hanem jogai. Előre nem látható „szükségleteik” ugyanis a ma élők szükségleteivel összemérhetetlenek. Jogaik viszont kimondhatóak, és immár kimondattak: az emberiség közös öröksége az, ami megilleti őket. Ez az örökség tartalmazza a földi élővilág gazdag változatosságát és változékonyságát az általunk ismert és az ember megjelenésétől napjainkig úgyszólván változatlan színvonalon. Tartalmazza továbbá kulturális örökségünket a maga sokszínűségében, a nemzedékről nemzedékre gyarapodó tudást, amelynek megőrzése és áthagyományozása feltétlen kötelességünk. Nem felesleges ezt hangsúlyozni egy olyan korban, amikor a tudás koncentrációja és hatékonyságelvű szelekciója a helyi tudásnak, a kulturális hagyománynak, azaz szellemi örökségünknek ugyanolyan hatalmas részét pusztítja el visszafordíthatatlanul, mint amennyi az évmilliók alatt felhalmozott genetikai információból vesz el a kihalt fajokkal. Az örökös jogai sokkal egyértelműbb tájékozódási pontot kínálnak munkánkhoz, mint a szükségletek vagy akár a fenntarthatóság homályos értelmű elgondolása. Jogellenes és bűnös minden olyan tevékenység, amely visszafordíthatatlan módon szegényíti az élővilágot vagy a tudás világát.

De a szükségletek fogalmával már csak azért sem dolgozhatunk, mert az alternatív közgazdaság-tudomány képviselői joggal mutatnak rá, hogy közkeletű alkalmazása elhibázott. Civilizációnk fejlődése nem a szükségletekkel, hanem kielégítésük aktuális módjával került kibékíthetetlen ellentmondásba. Az emberi szükségletek a történelem során alig változnak és jól azonosíthatók: megértés és figyelembevétel a társak részéről, biztonság, szabadság, egészség, élelem, hajlék. Kielégítésük eszközei azok, amelyek változnak az idővel, és hatalmas változatosságot mutatnak.²

¹ A szóban forgó jelentést, Közös jövőnk címmel a Környezet és Fejlődés Világbizottság készítette 1984-ben, Gro Harlem Brundtland norvég miniszterelnök vezetésével, az ENSZ-közügyülés megbízásából.

² A szükségletek fogalmáról lásd pl. Ekins, Max és Neef (1992)

Az emberiség örökségét, különösen a biodiverzitást elsősorban nem a szükségletek kielégítésének mértéke, hanem a módja veszélyezteteti. A környezetünket, egészségünket, kapcsolatainkat, kultúránkat, életünk minőségét és politikai intézményeinket egyaránt romboló örömtelen pazarlás, vagyis az irányított kényszerfogyasztás mai rendszere valószínűleg nem több, hanem kevesebb embert tesz elégedetté, kevesebb embert ajándékoz meg azzal a tudattal, hogy értelmes életet él, mint ha „szükségleteinket” más módokon elégténénk ki. Ezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert az úgynevezett fenntarthatóság hívei semmivel sem okozhatnak több kárt ügyüknek, mint ha azt hangoztatják, hogy a jövő nemzedékek érdekében elkerülhetetlen áldozatokat kell hoznunk. Szó sincs áldozatokról! Szó sincs lemondásról: az értelmes és szerethető élet feltételeinek visszaköveteléséről van szó. Nem csak a jövő nemzedékek számára, hanem lehetőleg már nekünk, mostaniaknak. Legalább mi ne higgyük, és ne is akarjuk másokkal elhitetni, hogy a jó – rossz...

A fenntarthatóság azonban igencsak viszonylagos értelmű fogalom, hiszen a változékonyság és az elmúlás minden természeti és történelmi folyamat lényegi vonása. Mégis, az ember azért *építi* a maga környezetét (épít=éppé tesz, gyarapít, tökéletesít), hogy oltalmazza és megtartsa azt, amit szeret.³ „Hiába ódzkodunk a »szeretet« terminus technikusként való használatától, tény, hogy a kényszerközösségek, amelyek más lények erőszakos alávetésén, a létforrások kizsákmányolásán alapulnak, rövid életűek, csak az erőszak fokozásával tarthatók fenn (pl. hódító birodalmak, a természet kifosztásán alapuló gazdasági növekedés stb.), és maradandó pusztulást hagynak maguk után. A történelem tanúsága szerint az »ökológiai komplexum« elemei közti dinamikus egyensúly fennmaradására⁴ csak addig van esély, amíg a cselekvőképes aktorok meghatározó többsége eltökélt és célszerű erőfeszítéseket tesz az egyensúly fenntartása érdekében. Minden kultúra ilyen »fenntarthatósági« stratégiák összefüggő rendszere, amely leginkább a résztvevők ragaszkodásának, szeretetének tárgyával jellemezhető (értékrend). A pusztta önfenntartás kétségbeesett – ugyanis kilátástalan – igyekezete csak a kultúra hanyatlásának, széthullásának korszakait jellemzi. »Talán a legfontosabb ökológiai tapasztalat az a halálmegvető nagyvonalúság, ami szeretni meri a szenvedő és elmúlásra ítélt világot«, írja Erazim Kohák cseh ököfilozófus. Szerencsésebb tehát fenntarthatóság helyett az élet szeretetéről beszélni: »Az élet az igazságról, a jószágról és a szépségről szól, arról, hogy egy sirály szárnyal az öböl felett, és nem fullad olajfoltokba. Arról, hogy az anyaelefánt gyöngéden gondoskodik követelőző kicsinyeiről, és nem orvvadászok elől menekül. Arról, hogy az ember féltő szeretettel óvja a földet, és nem arról, hogy mohóságtól fuldokolva sorvasztja el« (Kohák 2000:99).

Földi lakóhelyünk, az ember oikoszának pusztulása ma olyan értékrend, olyan életstratégiák kialakítását követeli, melyekben központi szerepet kap a több-mint-

³ Az építés fogalmának, mint a megértés-módján-létező különös létmódjának kifejtését I. Martin Heidegger: *Építés, lakozás, gondolkodás*, in Schneller (2005).

⁴ Az ökológiai komplexum kifejezést a humánökológia chicagói iskolája nyomán használjuk, elemei Duncan (1959) szerint a népesség, az őt eltartó fizikai környezet, a megélhetést biztosító technológia és a technológia alkalmazását lehetővé tevő társadalmi szervezet.

emberi világ épségéért, gazdag sokféleségéért viselt személyes felelősség belátása. Ez erkölcsi kérdéssé teszi azt, amit a természettel művelünk s ahogy műveljük: a technológiát, a javak előállításának intézményrendszerét. Hans Jonas szerint egy technológiai civilizációban, ahol „a cselekvés helyét az előállítás foglalja el, az erkölcsnek be kell hatolnia az előállítás területére, amelytől eddig távol tartotta magát, és pedig a nyilvános politikában kell ezt megtennie. A politikának eddig sosem kellett foglalkoznia ilyen széles körű előrelátást igénylő kérdésekkel. Az emberi cselekvés megváltozott természete voltaképpen magának a politikának a természetét változtatja meg” (Jonas 2000: 150). Az ökológiai fenntarthatóság szempontjai túlhaladottá teszik a javak szaporításától, elosztásuk ilyen vagy olyan értelemben igazságos rendszerétől remélt „jólét” technokratikus ideálját. A politika eredeti értelmének helyreállítását kívánják: elkerülhetetlennek tünnetik fel a nyilvános vitát és megegyezést a közjó mibenlétéről. Ehhez az állam és a piac intézményei nem elégségesek. Az ökológiai politika lényege a helyi, szakmai, kulturális és egyéb közösségek önrendelkezésének, a civil társadalom önszerveződésének helyreállítása. Emancipáción nem jogkiterjesztést ért, hanem az egyén kiszolgáltatottságának mérséklését a számára átláthatatlan és ellenőrizhetetlen hálózatok, mechanizmusok, „szükségyszerűségek” uralmával szemben. Földi otthonunkért, utódainkért viselt elháríthatatlan személyes felelősségünknek csak autonóm közösségek részeseiként tehetünk eleget. Az ilyen közösségek azonban nem nélkülözhetik az önrendelkezés anyagi eszközeit: a fenntarthatóság feltétele a helyi-forrás-alapú gazdasági szemlélet, amely nem a globális mutatókban mért teljesítmény fokozását tekinti a gazdálkodás legitim céljának (hatékonyság=haszon=hatalom), hanem a helyi közösség gyarapodását, az élet minőségének javulását. Ezért környezetét nem „használja”, hanem kíméli, nem „elfogyasztja”, hanem részt vesz – a természet és a kultúra – életében. A növekedéssel szemben előnyben részesíti a dolgok emberi léptékének megőrzését, a szabadságban a mások szabadsága iránti elkötelezettséget hangsúlyozza, s nem téveszti szem elől, hogy a szolidaritás alapja nem lehet egyéb, mint a kölcsönös bizalom és megértés, bizalom a megértés lehetőségében, a párbeszéd értelmében. Ha nem így volna, a „fenntarthatóság” pusztán technikai kérdés volna, azonban nem az. Politikai filozófiai és végső soron etikai kérdés.⁵

Most pedig próbáljuk meg tisztázni, hogy a vidékfejlesztésben mit tekintünk ma a fejlődés (*azaz* a fenntarthatóság) ismérveinek!

- A helyi tudásra, helyi munkakultúrára épülő és ezt a tudást gyarapító tevékenységek szerepének növekedését.
- A helyi természeti adottságok hasznosításán alapuló gazdálkodást, ami azonban nem járhat e források megújuló képességét meghaladó mértékű igénybevétellel.
- A kisvállalkozások, pl. családi gazdaságok számára kedvező feltételeket, mivel ezek rendszerint változatosabb és kevésbé környezetterhelő gazdálkodást

⁵ Az ökológiai világnézet etikai és politikaelméleti következményeit másutt bővebben fejtegetem, többek között Lányi (1999, 2003, 2009).

folytatnak, méreteikhez képest több embert foglalkoztatnak, jobban építenek a helyi tudásra, erősödésük pedig a helyi társadalom megerősödésétől elválaszthatatlan.

- Élelmiszer-önrendelkezést: ez csökkenti a helyi társadalom kiszolgáltatottságát, egyszerre biztosít több munkalehetőséget és egészségesebb táplálkozást, miközben a felesleges áruszállítás mérséklésével enyhíti a környezetre nehezedő terhelést.
- A helyi közösségek megerősödését. Az ép természeti környezet és az emberséges együttélés érdekében csak összefogásra képes, önmagukban bízó közösségek tudnak sikeresen fellépni.

Migrációs folyamatok, és hatásuk a helyi társadalomra

Az ökológiai elkötelezettségű kutatások rendszerint az ember-természet viszonylatokra összpontosítanak, és figyelmük a szereplők jövőjére irányul, nem a múltjukra. Az agrár-közgazdaságtant a gazdasági teljesítmény összetevői foglalkoztatják, s ezek között a társadalomtörténeti vagy ökológiai összefüggéseknek csak alárendelt szerep jut. A faluszociológia a vidéki Magyarország hiteles leírásával szolgál, azonban a kutatók többségének kifejezett vagy öntudatlan elkötelezettsége egy túlhaladott modernizációs koncepció iránt gyakran érzéketlenné teszi őket az alternatív elképzelések és a sémákba nem illő, marginális jelenségek iránt, melyek a vidék jövője szempontjából esetleg fontosak lehetnek. A tranzitológia specialistái olyan világos fogalmakkal rendelkeznek arról, hogy minek kellett (volna) történnie Kelet-Közép-Európában 1989 után, hogy olykor csak jelentős késéssel veszik észre, ami ténylegesen történt. Nem valószínű, hogy az alábbiak túl sokat tudnának hozzátenni ahhoz a tekintélyes ismeretanyaghoz, ami ezen a négy tudásterületen felgyülemlett, arra azonban kísérletet tehetünk, hogy tereptapasztalataink alapján összefüggést keressünk a különböző szempontrendszerek között.

Ami a falusi társadalom – különösen az aprófalvas térségek társadalma – elszegényedését, leépülését és jövőtlenségét illeti, a magyarázatok többsége gazdasági és gazdaságpolitikai trendekre szorítkozik, és a piaci versenyt, vagy a hazai, illetve az uniós agrárpolitikát kárhóztatja, esetleg védelmezi. Mások a változó viszonyokhoz alkalmazkodni képtelen falusiakat hibáztatják. Az ő viselkedésüket azonban nem érthetjük meg, ha figyelmen kívül hagyjuk azt az elemi – de ritkán emlegetett – tény, hogy a magyar falusi társadalom – csonka társadalom. Olyan társadalom, amelyet megfosztottak a normális működéshez nélkülözhetetlen tényezőktől. Politikai előítéletek, a kollektív emlékezetben keletkezett „fekete lyukak” és a hallgatás kultúrája – az elhallgatásé – okozzák, hogy sem a kutatók, sem maguk a vidéki emberek nem szívesen beszélnek, a fiatalabbak talán nem is tudnak arról az irgalmatlan pusztításról, amit a marhavagonkori népvándorlás egymást követő hullámai vittek véghez falvainkban.

A birtokos és hivatalviselő nemesség – megítélésétől függetlenül – meghatározó szerepet játszott a vidéki élet megszervezésében és az igazgatásban. Kulturális mintákat közvetített, így vagy úgy képviselte kifelé és felfelé a helyi érdekeket, nem utolsósorban eltartott olyan szolgáltatásokat és mesterségeket, amelyek az ő „luxusfogyasztására” épültek. Az Őrségben az arisztokrata Sigray család emlékét őrzik a helybeliek: műemléki nevezetességű szecessziós templom, jelentős szociális és karitatív tevékenység fűződik a nevükhöz. A szovjet megszállás elől külföldre menekültek. Valamivel korábban, legkésőbb 1944-ben itt is sor került a zsidók elhurcolására és kifosztására. Őriszentpéter emeletes épületei minden jel szerint – a Kultúrpagtának otthont adó volt Novák-féle deszkamalom – bizonyosan zsidó vállalkozó tulajdona voltak. A termények felvásárlásában és az erre épülő helyi feldolgozóiparban, valamint a hagyományosan tőkehiányos mezőgazdaság meghitelezésében országszerte döntő szerepe volt a zsidóságnak, amelyet pre-desztinált erre, hogy sokáig nem telepedhetett le a rendezett jogú városokban, és nem vásárolhatott földbirtokot. A terménykereskedő és a hitelező tragikus hiánya mai mezőgazdaságunkban nem csak a téjesítésre és a visszaszállításon lebonnyolított privatizációra emlékeztet, hanem a holokauszt áldozataira is.

A vidéki társadalom szétverésének döntő mozzanata azonban valamivel később, a kommunista diktatúra időszakában következett be: a birtokos parasztság megsemmisítése. Az Őrségi falvakban a téeszervezés első hullámát megelőzte már az osztályellenség kitelepítése. Saád József kutatásai derítették ki, hogy a hortobágyi munkatáborokba hurcolt „kulákok” többsége innen, a jugoszláv, illetve osztrák határ közeléből került ki, vagyis a tisztogatások elsősorban a határsáv megtisztítását, azaz a háborús készülődést szolgálták (Saád 2006). Megfélemlítő hatásuk messze túlmege az érintett néhány száz családon: a félelem, a gyanakvás és a jóvátehetetlen sérelem tartósan mérgezte és mérgezi az emberi kapcsolatokat. *„Aki nagyobb gazda volt, azt kideportálták vagy elvitték. Onnatól jött a téesz. Csak az volt a baj, hogy elvitték vele a tudást is, a szorgalmat is, a több száz éves családi gyakorlatot is, úgyhogy ezek a téeszek tönkrementek pár év alatt. 1200 tehén volt ebben a hosszú faluban. Kivágták a szőlőt, gyümölcsöst, ahogy elvitték a kulákokat”,* emlékezik vendéglátónk. Az erdőket is kivágták, kellett a faanyag. Az értékes fajták helyébe fenyveseket ültettek. A megélhetés hagyományos formái mind veszélybe kerültek. A munkatáborokból hazatérőket pedig eleinte nem is engedték vissza a határsávba, másutt telepedtek le, sokan véglegesen.

A népesedési adatok keveset mondanak a falusi középosztály egyes csoportjainak kieséséről. Az Őrségben például a dzsentrí, a zsidóság és a polgárosodó birtokos parasztság létszáma együtt sem lehetett valami jelentős: a társadalom életében betöltött szerepük bizonyult pótolhatatlannak. Elmenekült vagy deklaszszálódott a földhöz, gazdálkodáshoz értő paraszti középosztály, eltűnt a városok anonim sokaságában, ahol nem számított többé osztályellenségné. Így tettek jórészt a hortobágyi táborok túlélői is – birtokaik többnyire idegen kézbe kerültek –, de főképpen a gyermekeik, akik okultak a történelmi leckéből. S ha teheték, követték őket azok is, akiket majd a kollektivizálás második, még kegyetlenebb

hulláma foszt meg mindenüktől 1959–61 között. „Azok az emberek mentek el, akik egy közösség karakterét adják, és én erre vezetem vissza, hogy mára ezek a közösségek úgy viselkednek, mint egy juhnyáj”, véli egy helybeli erdész.

Az oszmán hódítás óta ahhoz fogható veszteség – emberéletben és anyagiakban – nem érte falvainkat, mint a második világháborútól a hetvenes évekig. A falusi társadalom lefejezése, majd a parancsuralmi módszerekkel szervezett téeszekben végzett kényszermunka megfosztotta a helyi társadalmat az önszerveződés és az önálló gazdálkodás képességétől. Ez az, aminek a következményeit utódaik most keservesen megszenvedik. A hazai szociológia ráadásul sokáig hajlamos volt összetéveszteni a mozgósítást a mobilitással, sőt a „felfelé mobilitással”. Kevesen vonták kétségbe, hogy a falusiak városba költözése, a mezőgazdasági munka felcserélése az iparban vagy a szolgáltató szektorban végzett tevékenységgel az érintettek életében fejlődést, felemelkedést jelentene. Erőszak ide vagy oda, vélekedtek, a szocializmus építésének korszakában városlakóvá vagy legalább ingázóvá lett emberek jól jártak, és e változások az ország javát szolgálták. Valójában az esetek egy részében kifejezetten deklasszáldásról vagy a politikai üldöztetés előli menekülésről volt szó. Kovács Teréz döbbenetes adatot közöl: 1960-ban, a téesszervezés évében 970 000 olyan – állandó vagy ideiglenes – lakcímváltozást jelentettek be Magyarországon, ahol a bejelentő más településre költözött! (Kovács 2000). A kiugró szám mögött az erőszakos kollektivizálás elől menekülő gazdatársadalom áll. Minden tizedik magyar állampolgár...

De még a tanulatlan falusi proletariátus városi proletárrá „emelkedése” is sok veszteséggel járt. A megszokott környezet és az identitás elvesztéséhez rendszerint a családi és rokoni szálak elvékonyodása járult. A munkásszállók, később a lakótelepek („a munkaerő sorozatvetői”, ahogy a költő, Petri György nevezte őket) befogadták a cselédházak egykori lakóit, de urbanizálódásuk egy igen alacsony fokon megrekedt. Az ipari munka magasabbrendűségét a mezőgazdasággal szemben sokáig evidenciának tekintették ugyan, de még senki se bizonyította. Az ingázók és a város peremén megtelepedők életformáját pedig már a korabeli szociográfia és a szépirodalom tanúsága szerint is a gyökértelenség és az önkizsákmányolás jellemezte.

Való igaz, a modernizáció urbanizációt jelent. Az urbanizáció azonban nem okvetlenül jelenti a népesség összpontosítását a városokban. Jelentheti éppen ellenkezőleg, mint Nyugat-Európában mindenütt, a városi civilizáció áldásainak, a városias szolgáltatásoknak az elterjedését falun. Kelet-Európában az erőltetett iparosítás tervezői és parancsnokai nem ezt az utat választották népeiknek. A mozgósítás egyedüli célja a felduzzasztott ipar munkaerő-igényének kielégítése volt. Nem kellett ehhez valóságos urbanizáció, a kistelepülések urbanizálására pedig éppen nem futotta. Úgy is mondhatnánk, hogy nem az urbanizáció, hanem annak hiánya magyarázza az ipari központok felé irányuló tömeges migrációt: a falvak relatív lemaradásának súlyosbodása, ami a fiatalokat menekülésre készteti.

Ez a tendencia – amelyet a hetvenes években erőteljesen támogat a tervezőasztaloknál „funkciótlannak” minősített településeket elsorvasztó fejlesztési

politika – a jellemzően aprófalvas Őrségben is érezteti hatását. Az általunk meglatogatott tíz községet 1975-től évről évre a mindenkori népesség kb. 6%-a, a rendszerváltozás után kb. 5%-a hagyja el (a szám együttesen tartalmazza azokat, akik más településen állandó lakosként, illetve ideiglenesen jelentkeztek be), annak ellenére, hogy a közeli városokban elérhető nem mezőgazdasági munkalehetőségek (ruhagyár, téglagyár, cserépüzem, szerelőüzem) – valamint az erdőgazdaság, a kialakuló háztájival együtt (marhatartás, gyümölcsstermelés stb.) – minden munkaképes ember számára biztosították a megélhetést. A fiatalok itthon tartásához azonban ez már nem volt elég. A rendszerváltozást követő években az elvándorlás üteme enyhén mérséklődik. Az agráriumban végbemenő nagyarányú változások ezt, úgy tűnik, nem befolyásolják, pedig a mezőgazdaság leépülése nem kerülte el ezt a térséget sem.

Országosan az ágazat teljesítménye a rendszerváltozás előttinek a 38%-ára csökkent, és a nemzeti jövedelemnek mindössze 5%-át állította elő. Hagyományos piaci összeomlottak kül- és belföldön egyaránt. A szövetkezeti vagyon privatisálásának sajátos magyar útja a falusiak többsége számára nem tette lehetővé, hogy a mezőgazdaságból megéljenek.⁶ Az önálló gazdálkodáshoz kellő tudással, tapasztalattal nem rendelkező családok felszerelés, pénz és piaci kapcsolatok nélkül jutottak többnyire túlságosan kis méretű földbirtokokhoz. A téesszvagyon java részét káeftékben és egyéb utódszervezetekben hasznosító falusi elit vállalkozásai az odáig foglalkoztatottak egy töredékének biztosítottak csak munkát. A feldolgozóiparban és az élelmiszer-kereskedelemben pedig nemzetközi cégek jutottak monopóliumokhoz, és törték le az árakat, miközben a termelési költségek folyamatosan nőttek, azaz az agrárról ismét szélesre nyílt.⁷

Az Őrségiek elsőrendű megélhetési forrása, az állattartás az itt jelzett folyamatok következtében ellehetetlenült, az állatállomány, mint látni fogjuk, radikálisan lecsökkent, az ágazat gazdasági jelentősége háttérbe szorult. Azonban a kilencvenes években a többség bejáróként még talált magának munkát a környező városokban. Zalaegerszeg, Szentgotthárd, Körmend és Zalalövő iparát fellendítette a nyugati határ közelsége, s a mezőgazdaság ellehetetlenülése vélhetőleg ezért nem érintette tragikusan a helybelieket. Az Őrségi Nagyrákosról szóló esettanulmányában Szabó Piroska 2005-ben a foglalkoztatottak közel 80%-ára teszi az eljáró munkavállalók arányát.⁸ A kedvezőtlenebb közlekedési adottságokkal rendelkező Őrségi falvakban ez a szám, persze, akkor is alacsonyabb lehetett.⁹ Az ingázók egy része idővel beköltözött a városokba, és legfeljebb a hétvégeken látogat haza, ami hozzájárul a falvak elöregedéséhez. Helyben viszont egyre kevesebb munkalehetőség kínálkozik. „A fiatalok nagy része munkanélküli, akik meg dolgoznak, azok eljárnak Körmendre, Szentgotthárdra, Lentibe, Csesztregre.

6 A kilencvenes években országosan mintegy 600 ezerrel csökkent a mezőgazdasági keresők száma. Beluszky és Sikos (2007: 95).

7 A falusi rendszerváltozás főbb folyamatait és azok nagyságrendjét illetően a kérdéssel foglalkozó szakirodalom – az értelmezések különbségeitől függetlenül – egyetért: lásd Harcsa, Kovács és Szelényi (1994), Fertő és Mohácsi (2001), Szalai (2001), Laki, Gázó és Pitti (2008) vagy Kovács Imre és munkatársainak tanulmányai (Kovács 2002).

8 Szabó (2005).

9 Beluszky és Sikos i. m. adatai szerint az aprófalvakban országosan a keresők 60–70%-a bejáró munkavállaló.

Itt nincs munka. Aztán először elmennek dolgozni, aztán el is költöznek, mert ide nem terveznek családot.” Az utolsó évek drámai fejleménye, hogy az említett ipari üzemek a környéken sorra bezártak, vagy tömegesen bocsátják el alkalmazottait. Az addigi bejárók most a munkanélküliek számát szaporítják. Súlyosbítja a falvak elszegényedését, hogy napjainkra elfogytak vagy megcsappantak azok a kiegészítő jövedelmek is, amelyek a mezőgazdaság összeomlásának évtizedében még többé-kevésbé stabilizálták a falvak életszínvonalát: a kárpótlási pénzek, a szövetkezetből kivitt vagyontárgyak eladogatása, a korai nyugdíjaztatás, az előző évtizedekben „felhalmozott” lakásvagyon értékesítése, melyekre Harcsa, Kovács és Szelényi hívják fel a figyelmet fentebb hivatkozott tanulmányukban.

Az elvándorlás okozta létszámvesztéséget a vizsgált időszakban mindvégig ellensúlyozta, ha nem is egyenlítette ki a bevándorlás, amiről később esik majd szó. (Migrációs nyereséget az általunk bejárt térség mindössze 1998–2000 között könyvelhetett el, amikor hirtelen ismét megnőtt a kilencvenes években – várakozásainkkal ellentétben – megcsappant betelepülési kedv. Érdekes, hogy a falvak életében és riportalanyaink emlékezetében mégis a kilencvenes évek bevándorlóinak játszanak fontosabb szerepet.) Egészében véve, várakozásainkkal ellentétben, a hetvenes-nyolcvanas években valamivel többen költöztek az Őrségbe, mint a későbbi években, csak hogy az elvándorlás még erőteljesebb volt. 1995-ig szerény természetes szaporulat is mérsékelte a migrációs veszteséget. Ezzel együtt, az Őrség lakóinak száma az elmúlt negyed században egyenletesen csökkent. A mi tíz településünkön 1975-ben 5176 lélek élt, 2008-ban mindössze 3686. Ami a nagyjából egyenletes migrációs adatok mellett szembeszökő, hogy a kilencvenes évek második felétől kezdve – és nem előbb – a népesség csökkenésében már nagyobb szerepet kap a negatívba forduló természetes szaporulat, miközben a migrációs veszteség valamelyest csökken. Az előző évtizedek vándormozgalma ugyanis értelemszerűen a fiatalokat érintette, s ma már a falvak előregedése „magától” gondoskodik a születendő gyermekek számának drasztikus csökkenéséről, s az elhalálozások relatíve gyakoriságának növekedéséről. Sajátos őrségi jelenségnek tűnik ráadásul a fiatal férfiak házassági hajlandóságának hanyatlása, amelyre több helyi adatközlőnk utalt. Ezt a kétlaki, gyökértelen életforma terjedésével magyarázták. Az otthon maradók számára pedig a keresőmunka és a családalapításhoz nélkülözhetetlen megélhetés hiánya nehezíti a fészekrakást. A lányok mintha élelmesebbek lennének, férjhez mennek városon – a falu persze elveszti őket és gyermekeiket –, korábban pedig sokan a határőrség állományából választottak férjet maguknak. „A lányok mozgékonyabbak, kicsit intelligensebbek, tanulnak és elmennek”, hallottuk. „A fiúk nem tanulnak, nem mennek el és nincs párjuk...” A fiatalok nem versenyezhetnek a földeket, értékesebb régi házakat összevásárló osztrákokkal. „Minden ilyen régi házat külföldiek meg pestiek vesznek meg. A helybeliek nem nagyon vesznek itt házat. Aki el tud menni, az inkább elmegy, mert munkahelyszinten nem talál semmi megélhetést.”

A helyben születő gyermekek számának rohamos csökkenése itt is az iskolák bezárásával járt. Jelenleg az Őrségben csupán Őriszentpéteren és Pankaszon

működik nyolcosztályos általános iskola, a többi község gyerekei – egy-két még működő alsó tagozat diákjainak a kivételével – reggelente buszra szállnak, hogy Őri, Zalalövő vagy Körmen általános iskolájába eljussanak. A csökkenő költségvetési normatíva mellett az általános iskola fenntartása egyre nagyobb áldozatot követel az önkormányzatoktól: gyakorlatilag minden egyéb fejlesztési célt törölni kell terveikből, ha az iskola fenntartása mellett döntenek. De kinek fejlesztenek, ha nem lesz gyerek, érvelnek a pankaszi szülők, akik meg tudták győzni polgármesterüket az iskola szükségességéről. A gyerekes családok általában oda települnek, ahol van iskola. Azok a gyerekek, akik már az általános iskolát is idegenben végzik, nagy valószínűséggel elhagyják szülőfalujukat. Az álságos, és a szakirodalomban többször megcáfolt pedagógiai érvekkel alátámasztott iskola-összevonások három valóságos célt szolgálnak. A gazdaságtalannak és ésszerűtlennek ítélt magyar településszerkezet „korszerűsítését”; az új, de alkotmányosan nem létező alsó közigazgatási szint, a többcélú kistérségi társulás szerepkörének növelését, valamint a roma integrációt.¹⁰

Ez utóbbit a lehető legrosszabbul szolgálja. Ahol az összevont intézményben a roma tanulók száma egy bizonyos hányadot meghalad, ott a gyermekeik előmenetelért aggódó többségi szülők rendszerint megtalálják a módját, hogy távolabbi vagy alapítványi iskolákba vigyék gyermekeiket. Az esetek többségében azonban éppen ellenkezőleg, a legszegényebb és legtöbb beilleszkedési gonddal küszködő roma gyerekek nem jutnak el a központi intézménybe. Pankasz az egyetlen őrségi település, ahol jelentős számban élnek romák, akiket a téglagyár létrehozása idején telepítettek ide. A gyár megszűnt, a romák azonban fakitermelésből és egyéb munkákból ma is megélik, az együttélés sem a községben, sem az iskolában nem okoz konfliktusokat. A romakérdés megoldása ugyanis csak helyben lehetséges, mert a helyi szereplők közötti együttműködési hajlandóságon múlik (Miklóssy 2007). A központi beavatkozás és a központosítás csak árthat ennek a folyamatnak.

Mint jeleztük és köztudott, a hetvenes évektől kezdve az Őrségben a folyamatos elvándorlással párhuzamosan egy ellentétes irányú népmozgás is kibontakozott. Miközben az őshonos lakosság fiatalabb része elhagyja szülőhelyét, egyes városlakók szemében megnőtt a szinte érintetlen természeti környezetben meghúzódó csendes és hangulatos őrségi falvak vonzereje. Elsősorban a budapesti értelmiség körében vált divattá házat vásárolni az Őrségben. Sokan a végleges leköltözés mellett döntöttek. Ezek egy része olyan gyökeres életformaváltáshoz keresett alkalmas terepet, amelybe a mezőgazdasági munka, esetleg az állattartás is beletartozott. Az önellátás vagy a biogazdaság kísérletei azonban ritkán bizonyultak sikeresnek, rendszerint a felkészültség vagy a tőkeerő hiányzott hozzá. Mások – művészek, programozók stb. – távmunkából vagy bárhol végezhető önálló alkotó tevékenységből tartották fenn magukat, nekik azonban ritkán alakult ki bensőségesebb kapcsolatuk a helybeliekkel. A nagyvárosi civilizációból kiábrándult, vidéken önmegvalósítást vagy lelki nyugalmuk helyreállítását remélő

¹⁰ Erről lásd Váradi (2007); Hermann és Varga (2006); Horn (2006); Kapornai és Bíró (2008).

új telepések elkötelezett, az őslakosoknál néha elkötelezettebb őrségek lettek, azonban – vagy talán éppen ezért – a békés egymás mellett élés szinte sohasem válik valóságos együttműködéssé újak és régiek között.

Figyelemre méltó, hogy a nyolcvanas évekhez képest a rendszerváltozás után nemcsak az elvándorlás, hanem a bevándorlás is átmenetileg csökkenő tendenciát mutat: mindenki ott próbál boldogulni, ahol odáig élt – hátha most sikerülni fog. Az ezredforduló körül azután ismét megszorodnak a vidékre vágyó város-lakók. Egy részük csak nyaralás céljára használja őrségi ingatlanát – ezek között a magyarok mellett osztrákok és más nemzetiségek is szép számmal akadnak.¹¹ Magyarszombatfán, Szalafőn és másutt a falukép szempontjából meghatározó, műemlék jellegű épületek szinte kivétel nélkül városi emberek tulajdonában vannak, ezek többsége külföldi. A nyaralóközönség jelenléte vásárlóereje folytán élénkítő hatást gyakorolhatna a helyi gazdaságra – mármint ha volna mit eladni.

A „gyüttmentek” jelentős csoportját alkotják az osztrák, esetleg német vagy holland földbérlet – ténylegesen: földbirtokosok –, akiket a zsebszerződések az őrségi termőföld egyharmadának birtokába juttattak, óvatos becslés szerint. Magyar munkást nem foglalkoztatnak, és nem is töltenek túl sok időt magyarországi birtokukon. A többség intenzív szántóföldi gazdálkodást folytat, és okosan sáfárkodik az itteni támogatási rendszer lehetőségeivel. Megjelenésük komoly feszültség forrása: felverik a termőföld árát (európai viszonylatban így is nagyon olcsón jutnak hozzá), a helybeliek nem versenyezhetnek velük, s így többé nem juthatnak földhöz azok, akik fejlesztenék gazdaságukat, sem azok a fiatalok, akik most kezdenének vállalkozásba. A gazdák joggal állítják, hogy a kormányzat magukra hagyta őket, hiszen előttük sem ismeretlenek az uniós tagországokban alkalmazott módszerek, amelyek a földvásárlást, földbérletet helyben lakáshoz, hazai nyelven szerzett mezőgazdasági képesítéshez kötik (Tanka 2003).

Az Őrségben az elmúlt két évtizedben tehát egyszerre lehettünk tanúi nagyarányú urbanizációs és dezurbanizációs népmozgásnak. Miközben a munkájukat, megélhetésüket veszített falusiak közül egyre többen költöznek a városokba, helyüket a zsúfolt, zajos és lepusztult nagyvárost elhagyó középosztály és értelmiség gyermekei foglalják el, akik felfedezik a falusi környezet szépségét, szellemi értékeit és egészségükre gyakorolt kedvező hatását. Beilleszkedésük kérdésére később még visszatérünk, mivel a bevándorlók fontos szereplői lesznek az Őrség megújulását szolgáló kezdeményezéseknek, különösen kulturális téren.

Úgy tűnik tehát, hogy kritikus időszakban érkeztünk az Őrségbe, amelyet a népesség összetételének alapvető változása jellemez:

- Lassan kiesik a munkából a mezőgazdasághoz értő utolsó nemzedék, és több mint kérdéses, hogy tudásukat és gazdaságaikat át tudják-e adni az utánuk jövőknek, akiket a romló megélhetési viszonyok választ el az állítanak.
- Milyen választ adnak az ingázó-háztáji életforma ellehetetlenülésére a fiatalabbak, akik közül most sokan elveszítették városi állásukat. Elvando-

¹¹ A dezurbanizáció világjelenség, hazai megjelenéséről és a migránsok típusairól beszámol többek között Kovács (2000), valamint Csité és Kovács (2002).

rolnak, vagy helyben teremtenek maguknak új megélhetési lehetőséget – ez is napjainkban dől el, de az érintettekkel folytatott beszélgetések inkább tanácsalanságukról árulkodtak, a vágyaik és lehetőségeik között tátongó, áthidalhatatlan szakadékról. Az mindenestre világos volt, hogy nem belőlük hiányzik a szülőföldhöz való ragaszkodás, hanem a falvakból hiányzik a gazdasági és kulturális életképesség.

- A házak és birtokok egy számottevő része külföldi kézre került, az „új földesurak” többsége ezúttal is az osztrák határ túloldaláról érkezett.
- Migrációs jelenség a turizmus is. Az Őrség lakossága a nyári szezonban szinte megkétszereződik. Az átutazóktól a visszatérő nyaralókon át a bebíró háztulajdonosokig sokféle módon, de jelen vannak az Őrség életében. Azonban a helyi társadalom életében nem vesznek részt – vagy a helyi társadalom nem vesz részt az ő életükben –; és a megnövekvő idegenforgalom hasznából is aránytalanul szerény mértékben részesednek a helybeliek, aktivitásuk lényegében kimerül a szoba kiadásában.

A kétféle és ellentétes irányú népmozgás következményei igen sajátosak. Az őslakosság egy jelentős része munkaidejét lakóhelyétől távol, városi munkahelyén tölti, idehaza csak a családjával érintkezik és a ház körüli teendőket foglalkozik. A „gyüttmentek”, ahogyan a helyi népnélv a betelepülőket nevezi, különböző mértékben ugyancsak ingáznak korábbi vagy jelenlegi városi otthonuk, kötelezettségeik vagy társaságuk és az Őrség között. Azt mondhatjuk, hogy az emberek többsége nincs egészen otthon a falujában, többféle helyszínen között osztja meg az idejét és a figyelmét, sok időt tölt közlekedéssel. Kialakul a távollevők társadalma: az emberek többsége ideje nagy részében „távol van” olyan célpontoktól, amelyeket aznap még okvetlenül el kell érnie (munkahely, iskola, közintézmények). Értelemszerűen nem vesznek részt a helyi társadalom életében, hiszen túl sokat vannak távol, s ha hazatérnek, örülnek, hogy végre otthonuk falai között lehetnek. De okuk is mind kevesebb adódik az együttlétre: érdekeik, kapcsolataik más- és másfelé vonzzák őket, egyre kevesebb közös ügyük akad. Nem csoda, hogy jelentősen lecsökken az élő találkozások száma a helybeliek között, idővel tehát a helyi közösségek elsorvadnak.

A gazdálkodás feltételei¹²

Miből élnek az Őrségek? Nem kerülhetjük meg ezt a kérdést, bár a megválaszoláshoz nem rendelkezünk kellő adatokkal. Kutatásunk a fenntarthatóság korábban ismertetett szempontjaira tekintettel nagyjából két vállalkozási formára szorítkozott, nevezetesen a családi gazdaságokra és a közösségépítő kezdeményezésekre, ennek megfelelően választottuk ki interjúalanyainkat. A fenntarthatóságot szolgáló vállalkozások esélyeit azonban messzemenően befolyásolja a gazdálkodási

¹² Az Őrség mezőgazdasági viszonyairól részletesebben szól Györke Zsuzsanna és Varga Enikő: Mozaikok az őrségi gazdálkodásról című, e kutatás keretében készült esettanulmánya, melyre a jelen összefoglaló is támaszkodik.

viszonyok általános alakulása, amiről a megkérdezettek igen ellentmondásos képet festettek. Ha megpróbáljuk összegezni megfigyeléseinket, azt mondhatjuk, hogy megélhetésük valamennyi hagyományos forrása veszélybe került. Ennek katasztrofális hatásaival mégsem találkozhatunk, amit megmagyaráz, hogy az itteniek megszokták és meg is tudják oldani, hogy megélhetésüket a falvainkban megszokottnál is többféle forrásra és tevékenységre alapozzák. Aki megpróbál két lábon állni, az tönkremegy, de ahol négy- vagy ötféle lábon áll a családi gazdaság, ott még ma sincs nagy baj.

Vegyük hát sorra a megélhetés forrásait!

A térség mezőgazdaságát meghatározó ágazat évszázadokig a szarvasmarhatartás volt. Egyik adatközlőnk, a kérdés szakértője szerint a legeltetési állattartás legalább annyira jellemezte az Őrséget, mint az istállózás, tehát a legeltetés elhagyása nem a tradícióval, hanem a jelenlegi nyomorúságos viszonyokkal magyarázható. A téeszidők háztáji gazdaságainak is az állattartás volt az egyik fő profilja. A jól működő tejbegyűjtési rendszer, a stabil húsipari kapcsolatok – és a téesz-infrastuktúra a háttérben – kifizetődővé tették az ágazatot. A kilencvenes években ezek a kedvező feltételek sorra megszűnnek, és az állatállomány mintegy 40%-a 1991 és 2000 között eltűnik (az általunk felkeresett tíz faluban összesen 1061-ről 627-re esik vissza, ezen belül a tehénállomány megfelelődik, ami a tejgazdaságok ellehetlenülését jelzi). A fogyatkozás 1994, tehát a téeszprivatizáció óta válik drasztikussá, és tart azóta is. Az általunk meglátogatott falvakban a rendszerváltozás idején átlag száz szarvasmarhát tartottak, ma ez a szám 10 körül mozog. Tanulságos kivételt képez Őrimagyarósd, ahol nem volt tsz, hanem szakszövetkezet működött. Itt a szarvasmarhatartás folyamatosan fennmaradt, és az állomány csak kismértékben csökkent, míg a tőle nyugatra fekvő, hasonló adottságú külső-őrségi falvakból már a kilencvenes években szinte eltűnt a lábasjószág.

Az előállítási költségek alá szorított felvásárlási árak, a gazdák kiszolgáltatottsága a bizonytalan piaci partnerkapcsolatoknak, a korszerű eszközök hiánya, és nem utolsósorban a fiatalok idegenkedése a rendkívül munkaigényes, szoros családi munkamegosztást követelő állattartástól még azoknak is a kedvét szegte, akik a téesz feloszlása után megfelelő hozzáértéssel és racionális üzemméretben kezdtek állatokkal foglalkozni. „Minden eszközzel rendelkeztem: traktor, eke, borona, kombájn, kaszálógép, vetőgép, tárcsák, hát minden”, sorolja egy rokkantnyugdíjas. 24 tehénük volt, amellett sertést hizlaltak, kaszálórét, szántóföld is volt épp elegendő. Mindent el kellett adniuk. „A férjem beteg lett, amikor a kamion elvitte azokat a gyönyörű szarvasmarhákat! Fájt a szívünk, és belebetegedtünk.” Nem volt más választásuk, a tejbegyűjtő rendszer megszűnt, a tej ára az előállítás költségeit sem fedezte, ha egyáltalán akadt, aki átvegye. „Évek óta nincs csarnok. Nap 150 liter tejet adtunk a disznóknak. 48 forintot fizetnek a tejért annak a nyomorult parasztnak, a vizet meg itatják a nyomorult emberekkel.” Most csak annyi a gazdaságuk, amennyit saját maguk elfogyasztanak. „Ha a kertben nem termelnék meg mindent, meg nem lenne disznó, baromfi, az a nyugdíj semmire se lenne elég. A fiam meg aztán eladja az összes birtokot, aztán megél egy darabig belőle.”

Tanulságos módon kivételt képez az a néhány külső-őrségi település, ahol soha nem volt termelőszövetkezet, hanem szakszövetkezetek létesültek, melyek keretében a jószág és a föld megmaradt a családok kezében. Itt fennmaradt a szakszövetkezet utódja, a termelési és értékesítési szövetkezet, és számottevő állatállománnyal rendelkezik. (A nehéz viszonyokra jellemző, hogy a hagyományosan állattartó faluban, ahol a szakszövetkezet valamikor az egész falunak munkát adott, jelenleg alig pár családot tart el a tehenészet. Alkalmazottakra, gulyásra, legeltetésre nem futja többé.) Egy másik faluban 900 sertéssel működik hizlalótelep – és egyetlen alkalmazottal. A telepet fenntartó állatorvos pár a munka túlnyomó részét maga végzi – mert csak így éri meg. E vállalkozások önállósága erősen korlátozott: ugyanaz a partner („integrátor”) gondoskodik a növendék állatokról, adott esetben a tápról is, aki a hizlalt jószágot – alacsony áron – átveszi.

Az állattartási hajlandóság olyannyira megcsappant, hogy a kaszálórétek rekvitívációjában érdekelt Nemzeti Park jelentős támogatás mellett is csak néhány gazdát talált, aki az NP által kezdeményezett üszőkihelyezési programba bele mert vágni. Az Őrség szívében létesülő új tejfeldolgozó üzem tulajdonosa pedig úgy tervezi, hogy az egyenletes mennyiségű és minőségű ellátás érdekében Szlovéniából fogja hozatni a tejet. (Ahol az agrárpolitika igencsak eltér a hazaitól, és a családi gazdaságok prosperálnak.)

Szinte kivételszámba megy az a tíztehenses, idősebb gazdálkodó, aki három-négy községet lát el tejjel – esténként, fejés után maga hordja ki a frissen fejt tejet ügyfeleinek. Általában, ahol még egy-egy tehén akad, a tej – ugyanúgy, mint a sertéshús, a szárnyas, a gyümölcs, a zöldség, a pálinka vagy a méz – a helyi cserekereskedelemben talál gazdára. Az ételkészítés-önellátás a családokban és a településeken szerény mértékben megvalósul ugyan, de nem ösztönöz a gazdasági tevékenység fokozására, mert az így szerzett vagy megtakarított jövedelem szerepe a családi költségvetésben általában nem túl jelentős. Sokan az idősebbek közül inkább kedvtelésből, megszokásból vagy nosztalgiából foglalkoznak a ház körül állattal, méhekkal, gyümölcssel, veteménynel. Egyesek azt állítják, hogy már a helybeliek is szívesebben veszik a tejet a TESCO-ban, mint a szomszéd őstermelőtől.

A megmaradt családi gazdaságok egy jellegzetes csoportját azok a gazdák alkotják, akik munka-, természet- vagy állatszeretetből, hagyománytiszteltetből, mondhatni, világnézeti okokból vállalkoznak. Hagyományos termékekkel foglalkoznak: tökmagolajjal, mézzel, gyümölcspálinkával, kecskesajttal, hajdinával, tönkölybúzával. Félreértés ne essék, e piaci szempontból pillanatnyilag „gazdaságtalan” vállalkozások értelméről, létjogosultságáról meg vagyunk győződve. A mezőgazdaság mindig is több volt, mint üzlet. Életforma-választást jelentett és jelent ma is, egy értékes hagyomány folytatását. Választása tehát ízlés, meggyőződés, életstratégia kérdése, s a jövedelmezőség – bizonyos kritikus határok között – csak egyike a számításba jövő szempontoknak.

Sajnos, az így vagy úgy piacra termelő háztáji gazdaság – a hetvenes és nyolcvanas évek falusi konjunktúrájának motorja – gyakorlatilag eltűnt, leépült, és maradványai jelenleg a szomszédosági barterkapcsolatokban, helyi szürkegazdaságban

vegetálnak. A megváltozott körülmények között a nadrágszíjparcellákon – induló tőke híján – korszerűtlen technológiával folytatott gazdálkodás nem lehetett életképes, fejlődni, korszerűsödni pedig nem tudott. A megkérdezettek ezt kivétel nélkül a téeszprivatizáció visszásságaival magyarázzák. Úgy vélik, az agrárpolitikának akkor vagy a szövetkezetek együtt tartását és belső átalakítását kellett volna szorgalmaznia, vagy a mezőgazdasági kisvállalkozókat kellett volna olyan helyzetbe hoznia, hogy megállhassák a helyüket piaci körülmények között. Egyik sem történt meg, ellenben az új földosztás igazolhatatlan előnyök és hátrányok forrása lett. „Az űrségi ember, már én is annak vallom magam, nem lusta fajta”, mondja egy évtizedekkel ezelőtt betelepült biogazdálkodó. „Ami van neki a kertben, műveli, próbálkozik, csak ebből élni nem lehet. Az erdő volt az régebben, ami pluszpénzt hozott. Mindig volt annyi faanyag, amit el lehetett adni, valakinek építkezett a gyereke, tanult, jól jött az. Aztán jött a kárpótlásnak nevezett dolog, ami nem volt az, nagy kitolás volt az a néppel. És rátérhetünk erre a témára is, ami magyarázza, hogy miért megy most rosszabbul az űrségnek, mint régen. Hiszen munkalehetőség akkor sem volt sokkal több, csak az alapvető lehetősége volt több. Például volt öt hold erdeje, ami majdnem két hektár. Jött a téesz aztán, az elvette, majd be lehetett adni a kárpótlási igényt. Én is beadtam a miénket. Ugye, volt egy táblám. De idejött az XY városból egy bőrrönd jeggyel és 94 névvel. Bagóért megvette a kárpótlási jegyét a szerencsétlen helybelieknek. És ő 94 tárcsát megemelt akkor, amikor a helyi megemelte a maga egyét. Most, amikor itt osztalékra kerül az erdő, 96 egységet kiemel ő, miközben a helyi egyet.”

A visszaemlékezők egyetértének abban, hogy a legjobb földek, a banki támogatás, a szövetkezetek eszközparkja és üzleti kapcsolatai Földkiadó Bizottságok intézkedései nyomán az egykori szövetkezeti, állami és pártvezetők által létrehozott vállalkozásoknak jutottak, a többség pedig kilátástalan körülmények között vágott neki az egyéni gazdálkodásnak.¹³ Ezzel maguk is tisztában voltak, ezért, és nem csak a gazdák tájékozatlansága miatt volt könnyű dolga a kárpótlási jegyeket felvásárló spekulánsoknak. A gazdák emlékezete szerint „a téesz vezetősége jelölte ki a bizottságot, hogy ki ossza ki a földeket és melyeket. Volt az a rész, amit a tagoknak adtak ki, és volt egy kárpótlási. Na most a téesz azt adta kárpótlásba vissza, ami a tagjainak nem kellett már”. Ahogy egy szomszédos göcseji faluban hallottuk: „az itteni emberek tapasztalata az volt, hogy bármit tegyenek is – hiszen tíz bordájukat eltörték, a nagyapámat a földje végében verték agyon –, a törvény mindig az erősebbnek ad jogot. Az a három család, aki visszavásárolta a magáét, a kárpótlás során az eredeti birtok tíz százalékát kapta vissza; ellenben a téeszelnők a tízszerezését...”

¹³ Ezért nem érthetünk egyet azzal a vélekedéssel, hogy a téeszek szétverése „a veszélyesnek ítélt téeszvezetés hátterbe szorítását” szolgálta volna. (Az idézet Csíte, Csurgó, Himesi és Kovács agrárpolitikai „hatásvizsgálatából” származik [Csíte, Csurgó, Himesi és Kovács 2002], a vélemény azonban meglehetősen közkeletű.) Ennek az ellenkezője is elképzelhető, nevezetesen, hogy az állami és szövetkezeti vagyon menedzserei elérkezettnek látták az időt – nálunk ugyanúgy, mint a Szovjetunióban – a köztulajdon magántulajdonná alakítására, elköttyavetyélésére és felvásárlására mélyen ár alatt, ráadásul oly módon, hogy ennek a folyamatnak a nyertesei ők maguk legyenek, szemben a második gazdaságban beindult spontán újrapolgárosodás résztvevőivel. Aki a politikuskok tetteire figyel, és nem a jelszavakra és nyilatkozatokra, az nehezen térhet ki e felismerés elől. S ha valamiért, hát ezért nincs ma Magyarországon parasztság. A nyolcvanas években még volt és egyre inkább akart lenni, modernizálódni, öntudatos „utóparaszti” osztállyá válni, bármit jelentsen is ez. Nem a fejlődés logikája akadályozta meg ebben, hanem nyers hatalmi tények – bárki meggyőződhet erről, aki a politikai beavatkozás nyomán keletkezett friss, még alig hegedő sebeket a helyszínen tanulmányozza.

A beszélgetések során egyértelművé vált, hogy a múlt sérelmei közül a privatizáció körüli visszásságok élnek a legélénkebben az emberek emlékezetében. Ezek máig tartó gyűlölség, bizalmatlanság forrásai, ami a falvak lakóit sok esetben elidegeníti vezetőiktől, egyúttal magyarázattal szolgál nekik a saját későbbi kudarcaikra. A gazdátársadalom annak idején talán könnyebben beletörődött a földek kollektivizálásába – amikor az állam mindenkivel egyformán bánt el –, mint abba, hogy idegenek, és pedig nagyon is ismerős idegenek birtokába jusson, ami egykor az övék volt.

A téeszprivatizáció évében a kistermelői összeírás 112 főfoglalkozású egyéni gazdálkodót talált azon a tíz településen, amelyre mostani vizsgálódásaink kiterjedtek. Az ezredfordulóra számuk 83-ra apadt. Frissebb adatokkal nem rendelkezünk, adatközlőink elbeszélése és az állatállomány rohamos fogyatkozása azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a tendencia azóta csak fokozódott. A gazdaságok jövedelmezőségére és a gazdálkodás nagyságrendjére nézve eligazítással szolgálhat az alkalmazottak száma. 1994-ben összesen 18 munkás állt állandó alkalmazásban a 114 gazdánál. 2000-ben a 83 gazda összesen 9 állandó alkalmazottat foglalkoztatott.

Az űrség jelenleg legnagyobb forgalmat bonyolító mezőgazdasági vállalkozása harminc embernek ad munkát. Ez egy virágkertészet, amely az európai élmezőnyhöz tartozik, és stabil üzleti kapcsolatokkal rendelkezik külföldön. A rendszerváltozás idején alapított, elhivatottsággal és szakértelemmel vezetett vállalkozás ugyanakkor az ökológiai fenntarthatatlanság iskolapéldája. A szaporítóanyag Hollandiából, a tőzegtalaj Litvániából, a műanyag fólia Olaszországból érkezik, a teherautó német, a növények egy csehországi elosztó központból jutnak el a vevőhöz – a magyar vevőhöz is. A nemzetközi piacon csak így lehet helytállni, a tulajdonos érvei kivédhetetlenek.

A nagyobb földterületek gazdái – 2-300 hektárokról van szó – szántóföldi növénytermesztéssel, elsősorban gabonafélékkel foglalkoznak, többnyire osztrákok, köztük egy-két magyar család. A gabonafélék túlsúlyát természetesen nem a természeti adottságok magyarázzák, amelyek erre a célra itt kevésbé kedvezőek, hanem az ország agrárpolitikája. Aránylag legkevesebb munkabefektetéssel és költséggel a legtöbb támogatási forráshoz így lehet hozzájutni – még akkor is, ha az agrár-környezetvédelmi támogatás kedvéért elvetett hajdinát utóbb aláforgatják a tavaszi veteménynek. S ha semmi se temett, mondják, vadkár fejében az élelmesebb külföldi vállalkozó akkor is szép summához jut.

Az űrségben egyébként a mezőgazdasági szakigazgatás illetékesének becslése szerint mintegy 6000 ha föld hever parlagon. Ebbe az elhanyagolt, bozóttá lett kaszálóréték is beleszámítanak. Egyes községekben mégis földhiányra panaszkodnak: a határ nagyobb része erdő vagy beerdősült terület, a megművelhető földek pedig már magánkézből vannak, ha tulajdonosuk nem is mindig műveli azokat.

A családi gazdaság ellehetetlenülése és a városi munkahelyek vesztes fogyatkozása egyszerre, párhuzamosan ment végbe az elmúlt években. A helyzet következményeit még senki se látja át. Sokan reménykednek abban, hogy a kieső jöve-

delmet az idegenforgalom pótolja majd. Aki ki tud adni egy házat vagy házrész, az tavasztól őszig nagy valószínűséggel folyamatos bevételre tesz szert. Aki pedig ugyanezt nagyban csinálja, fogadót, vendéglőt nyit, az jelenleg a legsikeresebb helyi üzletágba fektet. Az idegenforgalom bevételei azonban igen egyenlőtlenül oszlanak meg a falvak és lakóik között, és messze elmaradnak a lehetőségektől. Az Őrség idegenforgalma egyáltalán nincs „kitalálva”, és a szoba kiadásán kívül semmi nem szolgálja azt, hogy a vendég tartósan itt maradjon, elfoglalja magát – és költse a pénzét.

A nyugati határ közelsége nemcsak osztrák kirándulókat – és osztrák földbérletet – vonz ide, hanem az ausztriai munkaerőpiacot is elérhető közelségbe hozza. Az elhelyezkedni nem tudó falusi fiatalok körében népszerűek a szomszédos országban végezhető alkalmi munkák, melyekhez se szakértelem, se nyelvtudás nem szükséges.

Az ország más tájegységeihez képest korlátozott gazdálkodási lehetőségek (agyagos talaj, sok erdő, kevés művelhető terület) ahhoz is hozzászoktatták az Őrségieket, hogy országos közszolgáltató hálózatoknál vállaljanak munkát, a vasútnál, határőrségnél, az áram- vagy gázszolgáltatónál. Jelenleg a legnagyobb munkaadó az Őrségben a Nemzeti Park¹⁴, amellyel egyébként a helybelieknek korántsem felhőtlen a viszonya. (Erről egy másik tanulmányban számolunk be.) Az állami erdészeti vállalatnál ugyan egyre kevesebben dolgoznak, az erdészettel szerződő (kiszervezett) fakitermelő cégeknél azonban adódik munkaalkalom. A reprivatizált és rengeteg tulajdonos között megoszló magánerdők pedig nem csak fűtőanyaggal szolgálnak télire. Sok család a faanyag eladásával egészíti ki jövedelmét, amikor megszorul. Mások, nem is kevesen, karácsonyfát természetnek földjeiken, ami biztos kiegészítő jövedelemnek számít errefelé.

Végül fontos és aránylag egyre fontosabb jövedelemforrást jelent a családok életében a társadalombiztosítási juttatás, valamint a szociális segély. Mindenekelőtt a nyugdíj, hiszen a fiatalok elvándorlásával egyre nő falvainkban az öregek részaránya. A határőrségnél a karkedvezményes nyugdíj már negyvenéves kortól jár, más, kevésbé szerencsés emberek munkahelyük elvesztése után rendszeres szociális segélyre szorulnak, vagy megromlott egészségükre hivatkozva rokkantsági ellátásban részesülnek. Az önkormányzatok a közmunkaprogram keretében költségvetési pénzből a tartós munkanélkülieket foglalkoztatják. A társadalombiztosítás és a szociálpolitika szerepe tehát egyre nő. Az Őrségi aprófalvak polgármestereivel folytatott beszélgetések igazolják azokat a becsléseket, amelyek szerint az aprófalvak lakosságának kétharmadát a keresőkorú inaktív, valamint a nyugdíjas népesség alkotja.¹⁵

Azonban a munkanélküliek számának növekedésével sem csökken a mezőgazdasági munkaerő hiánya. A fiatal mezőgazdasági vállalkozók számára hirdetett pályázaton alig akadt jelentkező. A Nemzeti Park a mezőgazdasági munkára lé-

tesített státuszok egy részét nem tudta betölteni a jelentkezők alkalmatlansága folytán. Több kisvállalkozó panaszkodott, hogy nem talál megbízható munkást. Az említett tejfeldolgozó távoli községekből utaztatja dolgozóit. Mindez jól mutatja a mezőgazdasági szakértelem rohamos eltűnését, az ágazat alacsony presztízsét immár a falusi lakosság körében is, akiket két nemzedéken keresztül arra nevelték, hogy „a földet túrni” az elmaradottság jele, alábbvaló, mint a városi munka. Másrészt igazolja a közismert tényt, hogy a tartósan munka nélküli népesség leépülése elkerülhetetlen, alkalmatlanná válnak a munkavégzésre.

A pályakezdőkkel és tizenévesekkel folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a felsőoktatásban részt vevő fiatalokban is él, sőt talán erősebben él az elkötelezettség szülőfalujuk iránt, mint kevésbé iskolázott társaikban; ismerik a vidéki életforma lehetséges előnyeit – azonban esélyük sincs rá, hogy hazatérhessenek. A városi értelmiség körében egyre népszerűbb kétlaki életformát – anyagi okokból – nem engedhetik meg maguknak, az legfeljebb távlati terveik között szerepel. Az értelmiségi állások száma pedig falun ma kevesebb, mint volt akár száz évvel ezelőtt. A műszaki és agrárértelmiség jelenlétét feleslegessé tette a gazdaságok elaprózódása és a mezőgazdaság fokozatos felszámolása. Tanító, pap, kultúros, jegyző, sőt orvos és gyógyszerész foglalkoztatását is már csak a nagyobb községek engedhetik meg maguknak. Értelmiség híján és kellő vásárlóerővel, érdekérvényesítő képességgel rendelkező középosztály híján a különféle szolgáltatások eltűnedeznek, az infrastruktúra minősége, és ezzel együtt a vidéki élet minősége romlik. A város és a falu közötti különbség nemhogy csökkenne, mint Európa nyugati felén, de szakadékká mélyül. Ehhez már csak az kell, hogy a tömegközlekedési hálózatok leépülése akadályozza a városok megközelítését, amit napjainkban a vasúti szárnyvonalak bezárása, a járatok ritkítása, az országutak karbantartásának elmulasztása idéz elő, hogy a falvak sorsa megpecsételődjék. A falusiaknak azonban nincs más választásuk, maradni fognak, mert nincs hová menniük. Belátható időn belül Magyarországon a városi munkalehetőségek száma nem fog szaporodni. A városi, városkörnyéki településhálózat infrastruktúrája pedig még az elmúlt évtizedek migrációs sokkjának feldolgozására sem képes. A falusi fiatalok többségének tehát a szülőhelyén kellene majd értelmes életlehetőséget, megélhetést, családalapításra alkalmas körülményeket találnia.

A jövőképes, helyi forrásokra és adottságokra építő, azaz „fenntartható” vidékfejlesztésnek éppen ez a tétje. A fenntarthatóság korábban felsorolt ismérveinek az Őrségben – és a falusi térségek többségében – a mezőgazdaság és az ehhez kapcsolódó tevékenységek felelnének meg a leginkább. Ezt elsősorban a kedvező természeti adottságok indokolják, de alátámasztják a világ gazdaságban végbemenő folyamatok is. Nemcsak a keresleti nyomás növekedésére gondolunk, ami előbb-utóbb az árszínvonal emelkedéséhez fog vezetni. A földrészek közötti gazdasági kiegyenlítődés – amely rohamléptekkel halad előre – hamarosan mérséklő hatást gyakorol a világkereskedelemre. Nem lesz értelme többé az interkontinentális élelmiszer-forgalomnak, amelyet az üzemanyag árának emelkedése is gazdaságtalanná tesz. A földrészek és országok, ha tehetik, visszatérnek az ökológiai fenntarthatóság szempontjából már ma is szorgalmazott élelmiszer-

¹⁴ Jelenleg 61 főállású dolgozónak ad munkát, ebből 16 fő foglalkoztatására a közmunkaprogram nyújt fedezetet.
¹⁵ Részesedésük az ezres lélekszámot el nem érő településeken már Beluszky Pál és Sikos Tamás 2007-ben publikált adatai szerint is meghaladja a 60%-ot (Beluszky és Sikos i. m.).

önellátáshoz, és felfedezik ennek előnyeit: ellenőrizhető forrásból jobb minőségű élelemhez jutnak ismét. Ebben a helyzetben a magyar mezőgazdaság visszaszeresheti hazai piacát, és termékei keresettek lehetnek más európai országokban is. Ha ugyan lesz még Magyarországon mezőgazdaság. Ha magyar kézben lesz még. Az Őrségben készített interjúk azonban egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy a távlati kilátások és a jelen lehetőségei között nincs semmi összefüggés.¹⁶

Eddig főleg a mezőgazdasági vállalkozás belső akadályairól beszéltünk, s érintettük a szakértelem, a földterület, a hitel és a korszerű technológia hiányát. Szólnunk kell azonban a külső akadályokról is, amelyek a vállalkozásokat ellehetetlenítik.

A családi gazdaságokkal szemben támasztott értékesítési korlátok gyakorlatilag áthághatatlanok, azaz megfelelnek hallgatólagos céljuknak, ami nem egyéb, mint ennek az Európa-szerte elismert, támogatott, és a vidék népességmegtartó képessége szempontjából nélkülözhetetlen gazdálkodási formának a felszámolása. Kizárólag nyersterméket értékesíthetnek, így a saját készítésű lekvár, sajt, hurka, sonka, pálinka stb. értékesítése még a gazda saját házában is büncselekményszámba megy. Ez a falusi turizmus vonzerejét is a töredékére csökkenti. Még a rendezvényeken, vásárokon sem árusíthatnak, mert nem tudnák kigazdálkodni a kitelepülési engedély árát, nem felelnének meg az ÁNTSZ előírásainak és több más bürokratikus kikötésnek, melyek teljesítése komoly többletköltséggel járna.¹⁷

Az Őrségi vásáron helyi gazdával csak kivételként találkozhattunk, az árusok többsége profi vásároló volt, az országban bárhol kapható kommersz termékekkel. Nem tart – de nem is tarthat – helyi terméket a kulturális fesztiválokon megjelenő büfés sem. Őrszentpéter központjában, az út mentén ellenben egész nyáron papírládából árusítják a kínai fehérneműt. Tavasztól ősziig két zöldséges stand látja el a nyaralókat a Bosnyák téri nagybani piacról ideszállított, részben külföldi zöldséggel, gyümölccsel, miközben az őshonos helyi gyümölcsfákat kivágják. Őrségi termék, ezt mondani se kell, a két nemzetközi élelmiszer-kereskedelmi lánc boltjában sem kapható. Piac pedig sehol sincs az Őrségben, bár az idegenforgalom valószínűleg bőségesen eltartaná. Állítólag nincs rá igény: helybeliek és nyaralók egyaránt hozzászoktak a mindenütt egyforma kiszerelésben kapható műkajához, vagy a szürkegazdaságból elégítik ki igényeiket. Így a helyi gazdálkodók minden értékesítési lehetőségtől meg vannak fosztva, a turisták és nyaralók pedig a helyi ízekről. Ez a helyzet visszahat a gazdaságra: az eladhatatlan termék egy idő után eltűnik, a gazdálkodó családok csak annyi húst, tejet, lekvárt, pálinkát, aszálványt állítanak elő, amennyit a rokonság elfogyaszt. Biotermékkel,

helyi termékkel próbálkozó kereskedő riportalanyunk az elmúlt években már nem talált vállalkozásához partnereket a térségben.

A kereskedelmi korlátozásokkal kapcsolatban elterjedt, de álságos a hivatkozás az uniós szabályozásra. A közösségi előírások az osztrák, szlovén vagy olasz farmereket nem akadályozzák. Az országok többsége ugyanis a maga jól felfogott érdekében megalkotta azokat a helyi rendelkezéseket, amelyek a hagyományos helyi termékek előállítását és kisvolumenű értékesítését kivonják a szigorú uniós előírások hatálya alól. A magyar kormány ezt a gazdák és képviselőik ismételt kérése dacára elmulasztotta, szembehelyezkedve többek között az általa is elfogadott corks nyilatkozat elveivel. Így a pusztulásra ítélt családi gazdaságok nálunk többé nem jelentenek konkurenciát a földeket tízezerhold-számra felvásárló befektetőknek, sem a piacot igénytelen és egészségtelen tömegtermékkel elárasztó nemzetközi üzlethálózatoknak.

Ugyanez a diszkrimináció figyelhető meg az állami pályázatoknál. A fejlesztési forrásokért folyó versengésből körmönfont és nehezen átlátható szabályozás zárja ki a mezőgazdasági kisvállalkozókat. A korlátozás hol a mezőgazdasági tevékenységet sújtja, hol a település vagy éppen az üzem méretével kapcsolatos, hol az önrész nagysága, hol a pályázat benyújtásának abszurd és alig teljesíthető bürokratikus feltételei teszik lehetetlenné részvételüket.

A Leader Programból, ami a helyi társadalom önrendelkezését hivatott biztosítani a fejlesztési döntésekben, a mezőgazdasági vállalkozás – valamint az iskolák és szociális intézmények – támogatását eleve kizárták, arra hivatkozva, hogy ezek a célok az UMVP más pályázati kiírásaiban szerepelnek már. A Leader és az UMVP összekapcsolása alkalmat adott arra is, hogy formálissá tegyék a helyi Leader Szövetségek autonómiáját. Döntéseiket a külön e célra létrehozott, kellő terepismerettel és személyi kapacitással nem rendelkező megyei Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatalok felülbírálják, vitás esetekben pedig az utolsó szót a szakminisztériumban mondják ki. A tavaly benyújtott és elbírált Leader-pályázatokról egyébként idén ősszel még sehol sem született jogerős döntés, és idén, úgy látszik, már nem is kerül sor a (tavaly beadott) pályázatokra megítélt összegek folyósítására.

Az Őrség területének jelentős része természetvédelmi védettséget élvez. Ezért az itteni gazdálkodók a területalapú támogatás mellett a legkönnyebben az agrár-környezetvédelmi programba kapcsolódva juthatnak némi pótlólagos forráshoz. Az ezzel kapcsolatos kötelezettségeket azonban a gazdák többsége a gazdálkodásra károsnak és értelmetlennek ítéli.

Költségvetési támogatásban részesülhetnek még a fiatal gazdák is, ha átveszik a családi gazdaságot. A hajlandóság ezúttal is alatta marad a várakozásnak. Ebből is látható, hogy az embertelen szabályozási környezetben, sokféle diszkriminációval sújtott, szegényes technológiával és forgótőke nélkül működő családi gazdaságok jövőjét hogyan ítélik meg a fiatalok.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy az Őrségben kiegyensúlyozott, harmonikus viszonyokat találtunk. Nincs munka, de rátermett munkavállaló sem igen

¹⁶ Másféle jövőt látnak maguk előtt, akik a vidék túlnépesedéséről beszélnek. Márpedig ebben sokan egyetértenek. A neoliberalis közgazdász, Mihályi Péter ugyanúgy a vidéken „felesleges” népesség, különösen a bővített újratermelődő szegénység városba menekítését szorgalmazza, mint a társadalmi igazságtalanság áldozatai mellett elkötelezett Laki L. László. A Csíre András és Kovács Imre szerzőpáros is azt fájlatja korábban idézett Falusi történetében, hogy az agráriumot érintő reformok „nem oldották fel a vidék túlnépesedtségét és elmaradottságát”. Túlnépesedés – mihez képest? A megélhetés elvesztése nem bizonyítéka a túlnépesedtségnek. Városaink túlnépesedtségéről is beszélhetnénk, amennyiben a pályakezdő fiatalok ott hasonló elhelyezkedési nehézségekkel küzdenek. Az elmaradottságtól pedig – ha valamit, ezt bebizonyította a szocialista iparpolitika – nem szabadít meg, ha a nyomort a városokba költöztetjük.

¹⁷ 2010-ben az agrárkormányzat civil kezdeményezés nyomán módosított több, régóta sérelmezett jogszabályt, és eltörölte a családi gazdaságok útjában álló feldolgozási és értékesítési tilalmak egy részét.

akadna. Nincs szabad föld, de hiszen így is épp elég hever parlagon. Nincs kereslet helyi termékekre, s még szerencse, hogy nincs, mert termék se volna. S ha se kereslet, se kínálat, mivégre akkor a piac? Ha a családi gazdaságok megszűnőben, mi értelme volna a nekik kedvező szabályozásnak? A pályázatok java részéből a családi gazdaságokat kizárták, de jobb is így, mert úgyse ismernék ki magukat a pályázati bürokrácia labirintusában, nem tudnák megfizetni az önrészt, és tönkremennének az utófinanszírozásban.

Az együtt-nem-működés erőforrásai

A saját erejére és adottságaira támaszkodó, s ezért távlatos gondolkodásra képes vidékfejlesztés legfontosabb tényezője az összetartó helyi társadalom. Manuel Castells szerint (Castells 2006) a nemzetállami keretek relativizálódása a helyi identitások felértékelődéséhez vezet, különösen a kulturális és/vagy gazdasági szempontból magára hagyott, hátrányos helyzetű népesség körében. A helyi közösségeket azonban – nemcsak Magyarországon – alaposan kikezdte a globalizáció és a migráció, s a szegény emberek spontán összefogása érdekeik védelmében – ha egyáltalán képesek erre – nem ajándékozta meg őket új identitással, írja Castells, ha nincs a pusztá védekezésén túlmutató közös céljuk, saját jövőképük. Az ilyen közösség- és identitásteremtő „projektek” példaként ő a helyi környezetvédő mozgalmakat hozza fel, s az ökológiai öntudat erősödésétől reméli a helyi társadalmak identitásának megújulását. Ezek rendszerint hagyományos helyi tudásokat mozgósítanak, és nyilvánvalóan közös, lokális érdekekre hivatkozhatnak – hiszen a környezet mindig helyben van.

Terepmunkánk színhelyeit ennek megfelelően választottuk ki: olyan településeket kerestünk, ahol kulturális, gazdasági vagy környezetvédelmi célokért szervezkedő csoportokról hallottunk. Feltételeztük, hogy az említett három dimenzió a fenntarthatóság fogalomkörében egymástól elválaszthatatlan. Az Őrségben a közösséget megmozgató kulturális rendezvények vonták magukra a figyelmünket. A regionális központban működő kulturális egyesület évente két ízben rendez fesztivált, ahol a gazdag és igényes művészeti program mellett a fő vonzerő az Őrségi porták bemutatkozása. Ugyanez a csapat havi rendszerességgel megjelenő újságot ad ki és közösségi rádiót működtet. Hasonló kulturális központ kialakításába kezdett egy másik faluba betelepült színművész. Egy kollégája az Őrséggel közvetlenül szomszédos göcseji aprófalú polgármestereként hagyományos eljárással épített fából új templomot a kihálófélben lévő településnek. Nem messze onnan, a térség őshonos, lassan eltűnő gyümölcsfajtaikat gyűjti és menti egy elhivatott szakember. Kezdeményezése nyomán és odaadó segítségével több falu határában ültetnek gyümölcsöst, amely a helyi fajtákat génbankként őrzi meg az utódok számára. Más falvak tavasszal rönkhúzásra, ősszel tökfesztiválra hívják a látogatókat, s a népszokások felelevenítése, a rendezvényszervezők tettekéssége mögött eleven közösségeket sejtettünk.

Amikor közelebbről ismerkedtünk meg vállalkozásaikkal, zavarba ejtő tapasztalatokat szereztünk. A térséget megmozgató nagy kulturális rendezvényektől a

helybeliek távol tartják magukat, s bár korántsem turistacsalogató eseményekről van szó, a közönség szinte teljes egészében a nyaralóközönségből és az esemény hírére érkező turistákból áll. A nyitott porták között a bemutatkozó családi gazdaságok kisebbséget alkotnak az Őrségbe települt művészekhez képest. A vállalkozásban részt vevő őstermelők – részben „gyüttmentek” maguk is, részben elkötelezett lokálpatrióták – inkább kivételszámba mennek, hiszen a családi gazdaságok többsége érthető okokból kerüli a nyilvánosságot, mivel a szürkegazdaságba szorult. A regionális központ szerepét betöltő település előjárói nem támogatják sem az újságot, sem a fesztiválokat, melyek programja megítélésük szerint nem érdekli választóikat. „Azt hallottam vissza, hogy ez az én ügyem, meg a barátaimé, akik ezért idejönnek”, mondja az ünnep szervezője. „Számukra ennek nincs jelentősége, értéke... és jobb lesz nem összeszűrni velem a levelet, mert a lakossági szavazatoknál ez nem lesz egy pozitív dolog.” A helyi előjárók inkább az Őrségi vásárt részesítik előnyben, amely nélkülöz minden helyi vonást, sörátorokkal és az országjáró vásároló kereskedők portékáival van tele. Tény, hogy a helybeliek ezen a rendezvényen jóval számosabban vesznek részt – fogyasztóként, természetesen, hiszen a kínálati oldalon őstermelőként nem lehetnek jelen, s nem is valószínű, hogy a szemérmetlenül magas kitelepülési díjat (napi 14 000 Ft körül) ki tudnák termelni. (Annál is kevésbé, minthogy feldolgozott terméket Magyarországon őstermelő nem értékesíthet – szemben szlovén, osztrák vagy olasz kollégáival, akik számára ez a jog magától értetődő.)

Pünkösdkor, a Virágzás Ünnepének nyitó hangversenyén, ami egyedülálló művészi élményt nyújtott, a református templomban a helyi iskola tanárai és tanulói közül eggyel sem találkoztunk – kizárólag a bebíró szombathelyi családok hozták el gyermekeiket (akik naponta Szombathelyre járnak iskolába). A helyi általános iskolások számára kirándulást szerveztek a hónapokkal előre beharangozott rendezvény napjára. A szervezők korábban maguk sem fordítottak kellő figyelmet az évről évre hatalmas fáradtsággal összehozott programok népszerűsítésére. Azt remélték, hogy amit kínálnak: „*legyen egy ünnep, és legyünk együtt*”, vonzani fogja a helybelieket, és nem szorul reklámra. Fájdalmasan tapasztalják azt is, hogy míg kezdetben legalább a leköltözők közössége részt vett a kulturális rendezvényeken, lassan ők is elmaradoztak, mintha hasonultak volna az itteniekhez, s ma már „*mindenki önmaga guruja*”, szellemi közösséget nem igényel.

Más, a kulturális turizmust élénkítő vállalkozások sem tudtak meggyökeresedni. A sikeres pályázatok nyomán beinduló kezdeményezések (pl. a vakok számára létesített, egyedülálló Batthyány–Strattmann tanösvény) elhaltak az érintett települések érdektelensége következtében. A tavaszi rönkhúzás hagyományát felelevenítő faluban a lelkes szervezők évről évre egyre nehezebben tudják megnyerni társaik együttműködését a mozgalmas és mulatságos felvonuláshoz. A templomépítés, kultúrpagta, pajtaszínház, újság, rádió mögött kivétel nélkül „gyüttmentek”, betelepülők állnak, támogatóik, közönségük túlnyomó része nem a helyi társadalomból kerül ki. „*Ez már lassan ki is halt, azt kell, hogy mondjam*”, állítja az egyik messzi földről érkezett polgármester. „*Ez a folyamat már a legvégén tart. Ugyanis a faluközösségek egyáltalán nem működnek, a hagyományos*

falusi ünnepek már csak turistalátványosságok... A városba költözött családoknak a falusi szülőház ugyanolyan nyaraló, mint a városiaknak."

A göcseji erdész szép elgondolását megvalósító őshonos gyümölcsös, a „tündérkert” telepítését is „gyüttment” szorgalmazta, s egy olyan polgármester karolta fel, akinek lakása, cége egy nagyvárosban található. Az osztrák kézilabda-válogatott magyar származású mesteredzője is egy közeli faluban polgármesterkedik, ahol a minőségi turizmus követelményeinek megfelelő sporttábort létesített. Mindez korántsem volna baj, éppen ellenkezőleg, a hiányzó, elüldözött falusi értelmiség utánpótlásának megjelenését üdvözölhetnénk. Csak hogy az esetek túlnyomó többségében egyelőre áthidalhatatlan az újonnan jötteket a bennszülöttektől elválasztó szakadék. Szó sincs ellenséges érzületről, csupán közönyről és óvatos, de leküzdhetetlen bizalmatlanságról. A jövevényt barátságosan fogadják, magyarázza egy betelepült gazdálkodó, *„ha megmarad abban a státuszban, hogy hülye pesti, akkor ez így tulajdonképpen mehet a végtelenségig... amíg a helybeli úgy érzi, hogy ő külön ennél a városi embernél, akármiben, amíg ő ezt a lelkében fel tudja dolgozni, hogy az valahogyan idekeveredett, majd visszamegy, és addig ő a függőny mögül röhög rajta, hogy csetlik-botlik a fűnyíróval...”*.

A kommunikációs szakadék létét megérteni könnyű, áthidalni nehéz. Az Őrségbe szerelmesedett művészegyéniségek, new age proféták, életforma-kísérletek úttörői, titkos és nyilvános önmegvalósítók a városi társadalomban is, ahonnan érkeztek, inkább különcök, kívülállók voltak. A vidéki életéről alkotott elképzeléseik néha távol álltak a valóságtól, de nem is okvetlenül a helybeliekhez akartak közelebb kerülni, amikor falura költöztek, hanem önmagukhoz. Akik pedig az ökológiai fenntarthatóság vagy az egészséges életmódra való áttérés jegyében a gazdálkodás hagyományos módozataival próbálkoztak, olyasmibe kezdtek, amit a helybelieknek épp a legutóbbi évtizedekben kellett feladniuk – önhibájukon kívül. Nem csoda, ha a jövevények nem találtak helybeli partnereket. S az sem, hogy az alja tömegkultúrára szoktatott, tanulatlan embereknek nem kellett, de még az autentikus népi kultúráról, hagyományőrzésről alkotott elképzeléseikkel sem illett össze az a kultúra, amit a bevándorlók magukkal hoztak. A közösségi vállalkozások mögött elszánt világjobbító szándékot szép számmal találtunk, helyi közösséget sehol sem. A kivitelezés minősége – a magyarföldi templomtól a vizsági pajtaszínház előadásán át a Virágzás Ünnepe és a Hétrét Fesztivál programjáig – világszínvonalon áll, azonban az Őrségi közönség nem vesz részt a saját kulturális életében. Már csak azért sem, mert ezek a kulturális kezdeményezések, amennyiben egyáltalán ambíciójuk volt, hogy a helyi közösségekhez szóljanak, szervi hibában szenvedtek: ti. idegenek, jövevények voltak. Az Őrségi emberek pedig nem bíznak többé az idegen, városi jövevényben.

Erre pedig jó okuk van. A gyökerek a távoli múltba nyúlnak. „Batthyány elvette a nemességüket, a császár a vallásukat, a kolhoz a földjüket, jószágukat” – foglalta össze valaki. Sokféle népbarát, sokféle világjobbító szándék próbálkozott már erre felé. Néphatalmat, majd ismét piaci versenygazdaságot, szabad kereskedelmet, s más csodatévő szereket igyekeztek eladni nekik, újabban műemlékvédelmet,

természeti értéket, biogazdaságot. Megmagyarázzák nekik, hogyan kellene élniük a maguk földjén, majd így vagy úgy megszerzik maguknak a földeket és a házakat, melyekből az idegen tud csak „népi” műremeket varázsolni. Sokan jöttek, sokszor rászédtek őket, az Őrségiek legalábbis így magyarázzák. De óvatos tartózkodásuk mélyebb okai közt esetleg olyasmit is találunk, ami nem az idegenekkel kapcsolatos. Nem velük, egymással szemben tette őket gyanakvóvá a történelem. Egykori kitelepítettek és az ő kitelepítőik, téesszervezők és a saját földjük végében agyonvert kiscsapatok leszármazottai élnek egymás szomszédságában, és mindenki tudja, ki kinek a házat lakja, kinek a földjét birtokolja. Egymást megfigyelni és jelenteni a határsávban kötelesség volt – menekülőket a határon átsegíteni pedig megélhetés vagy tisztesség dolga. Megtanultak hallgatni, elhallgatni, és azt is megtanulták, hogy nem azok járnak jól, akik társaikkal összefogva próbálnak javítani a sorsukon – azokra megtorlás vár és kegyetlen büntetés. Hanem azok, akik mások rovására vagy éppen a mások szerencsétlenségét kihasználva kötik meg a maguk külön alkuját a mindenkori hatalommal. (Hiszen a Hortobágyra sem azt a családot vitték okvetlenül, akinek a legnagyobb földje volt, hanem akinek a nevét a tanácselnök a lajstromba beírta...)

Mindezt nehéz és fájdalmas belátni annak a biovállalkozónak, természetvédelmi szakembernek, kultúraszervezőnek, művészembernek, aki a legjobb szándékkal közeledik feléjük. Még nehezebb az Őrségieket meggyőzni arról, hogy ezek a mostani kezdeményezések esetleg a javukat szolgálhatnák. Mert ha így volna is, van abban valami sértő és megalázó, ha az embernek a maga portáján mások, jövevények akarják megmondani, hogy mit tegyen és mit ne tegyen.

A fenntarthatóság előőrsei

A fenntarthatóság – tanulmányunk második fejezetében megfogalmazott – ismérveinek megfelelő kezdeményezések többségének fő vonása s egyúttal paradoxona az Őrségben, hogy résztvevőik felnőttkori pályamódosítás nyomán, rendszerint jövevényként, érzelmi alapon vagy intellektuális meggyőződésből kezdtek a számukra új életet vagy legalábbis az élet új értelmét jelentő gazdálkodásba. Paradoxnak azért nevezem ezt a helyzetet, mivel korábban szoros összefüggést tételeztünk a fenntarthatóság és a helyi tudás, a helyi közösségek léte között. Ehhez képest úgy találtuk, hogy az elmúlt évtizedekben az Őrségi falvak életében mindennemű folytonosság megtört, a lakosság részben kicserélődött, a hagyományos struktúrák szétestek. Az egymást követő, sodró erejű változások, egymással ellentétes irányú migrációs hullámok a közösségeket szétszórták, a gondolkodás, az együttműködés és a megélhetés hagyományos formáit pedig ellehetetlenítették. Elsősorban nem a helybeliek, hanem a városból kitelepülő vagy visszatelepülő jövevények körében találjuk meg azokat, akik az ezredforduló kihívására a választ a természetközeli életforma és a környezetbarát gazdálkodás falusi hagyományaiknak felelevenítésében keresik. Tanulmányunkban igyekeztünk rámutatni ennek okaira. A társadalomtörténeti folyamatok mellett figyelembe kellett vennünk a

fenntarthatóság szempontjából kedvező – és Európa-szerte virágzó – családi gazdaságokat irgalmatlanul sújtó hazai agrárpolitikát. A történelem magyarázatot ad a kezdeményezéshez kellő tudás, vagyon, bizalom és önbizalom hiányára, a gazdasági környezet pedig arra, hogy az önálló vállalkozásra képes kevesek számára miért járhatatlan vagy kockázatos az az út, amelyet elméleti megfontolások alapján „fenntarthatónak” kellene mondanunk, miközben megfigyeléseink azt bizonyítják, hogy a mai hazai gyakorlatban nem az.

Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? S miként tehető fenntarthatóvá? Az alábbiakban néhány őrségi kezdeményezés példáján keresztül közelítjük meg a kérdést. Mint látni fogjuk, közös vonásuk, hogy a fenntartható alternatíva nem spontán és nem naiv magától értetődéssel következik valamely hagyományból vagy éppen a jelen körülményekből, hanem éppen ellenkezőleg, tudatos elköteleződés eredménye. Nem okvetlenül jelent gazdasági értelemben sikeres alkalmazkodást az adott körülményekhez. Hőseinket sokkal inkább ezeknek az adottságoknak a tudatos elutasítása, konstruktív kritikája motiválja. Megfigyeléseink megerősítik azt a gyanúunkat, hogy a fenntarthatóság hazai előőrseit külföldi társaiktól az intellektus magas és a jövedelmek alacsony színvonala különbözteti meg. S ha így volna, akkor legalább ebben a tekintetben egy töretlen és jogfolytonos hazai hagyomány talaján állunk, s eszünkbe juthat a naplóíró Széchenyi István kifakadása: micsoda képtelenség, hogy Magyarországon olyan újítások követelnek önfeláldozást, amelyeket más országokban józan számításból, önérdékből visznek véghez.

A Ferjancz házaspár kitűnő példája ezeknek a „világnézeti” vállalkozóknak, akik – a dolgok természetes rendjének megfelelően – nem gazdálkodni, hanem élni akartak, amikor lakóhelyüknek az Őrséget választották. Élni azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a harmonikusabb, függetlenebb, természetközeli falusi élet ígért a huszonéves pesti villamosmérnöknek és élete párjának. Madártávlatból sikertörténet az övék – pürroszi sikertörténet, mérhetetlen tömegű küszködéssel, ár ellenében. *„Mi vagyunk itt már a legnagyobb gazdák a faluban. Mindenki eladott minden állatot, minden földet, a TESCO-ban veszi a nem tudom mit, mi meg gazdálkodunk, meg hát működik is.”* Az étel-miszer-önrendelkezés elvét elsősorban a saját háztartásukban kívánták megvalósítani, ennek megfelelően alakították gazdaságukat, éppen akkor, amikor a falusiak többsége már szabadulni igyekezett a mezőgazdasági munkától. *„Közben ugye a '90-es évek elején-közepén az volt, hogy a termőföld senkinek se kell. Az emberek, a parasztemberek egy része úgy gondolta, hogy ő beül egy ilyen 36 fokos tápoldatba, és nézi a tévét, és akkor marha boldog lesz ettől. Tehát szabadulni akart ettől a gumicsizmás nyomortól. A falusi ember a mai napig is be akar költözni legalább egy ilyen Körmend kaliberű kisvárosba. A városi ember meg ugye menekülne onnan. Ezt szoktam mondani a globalizációról, hogy senki sem érzi jól magát ott, ahol éppen van. Valahol marha jól ki van találva. Mindenki szeretne valami mást csinálni.”*

Többek között kecskét is vettek, de *„szegény, az mekegett nagyon egyedül”*, és akkor rájöttek, hogy az állatok nem szeretnek egyedül lenni, tehát hoztak neki társat. Megszerették a kecskét, s felvitték százas létszámig az állományt, de aztán

már nem győzték, felhagytak vele. Jelenleg a vendégszállás mellett elsősorban szarvasmarhával foglalkoznak, extenzív, azaz legeltetési tartásban, ami az állat és a rét szempontjából egyaránt a legelőnyösebb. Hatvan hektár rét, gye, kaszáló tartja el a gazdaságot, nagyjából ez az az üzemméret, ami ma Európában biztos megélhetést nyújt egy farmercsaládnak. Ferjanczék nem ismerik ezt a biztonságot. Ha nem verik magukat adósságokba, nem tudták volna előteremteni a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen gépparkot. A hazai agrártámogatás töredéke annak, amit a lengyel vagy a szlovén gazda elérhet, a piacot a multik uralják, a falusiak is ott vásárolnak, nincs megbízható munkaerő, a bonyolult és szigorú állat-egészségügyi és egyéb előírások rettegésben tartják a gazdákat, vállalkozásuk fejlesztésére nem is gondolhatnak: *„mi megpróbáltunk ebben a legegyszerűbb variációban létezni. Pontosan azért, mert tudtuk, hogy nem léphetünk feljebb, mert akkor kinyírnak bennünket”*. Bár Ferjancz a helyi gazdakör elnöke, az összefogásban rejlő lehetőségekre csak rálegyint. *„Ez egy ilyen vad világ”,* jellemzi helyzetüket, *„mert egy dán paraszt el tud menni szabadságra, mert neki a gazdaszövetkezetbe megszervezik azt, hogy akkor valaki helyettesítse egy hétig. Ott minden működik, Magyarországon semmi sem működik. De hát ez olyan dolog, hogy Magyarországon mindenki magára van utalva, ez egy ilyen hely... Nincs munkamegosztás, itt nem bíznak egymásban, itt senki se csinálja meg a ráosztott feladatot, hanem mindenki úgy kavar...”*

A kilencvenes években itt megtelepedő városi jövevények többsége számára az Őrség az életformaváltás lehetőségét ígérte. A nagyvárosi civilizáció – s nem utolsósorban saját életútjuk – válságának menekültjei lévén, ízlésük, szellemi útkeresésük arra predesztinálta őket, hogy a közösségépítő, alternatív életformateremtő kísérletek alanyai legyenek. Az egyik őrségi zsákfaluban megtelepedő antropozófus közösség szellemi műhelyként működött, és egy időben sok érdeklődőt vonzott az országból. Belső konfliktusaik azonban később meghasonláshoz vezettek, ami az ilyen életforma-kísérletek gyakori velejárója. A szokatlan körülmények között, többé-kevésbé belterjes életet élő „kísérleti” közösségek fennmaradása nagymértékben múlik a vezető karizmáján, a társak bizalmán, s épp ezeket kezdik ki az életformaváltás váratlan nehézségei. Jelenlétükhöz lazább szálakkal több kezdeményezés kapcsolódott, amelyben a bevándorló értelmiségé volt a fő szerep. Ezek közé számíthatjuk bizonyos értelemben az őriszentpéteri teleház kulturális vállalkozásait is (Hétrét Fesztivál, Virágzás Ünnepe, újság, rádió), egy környezetbarát autó kifejlesztésének és majdani gyártásának kísérletét, de a bio-gazdálkodás felé is történtek komoly lépések ebben a körben. Közepes kapacitású lekvárfőző üzem létesült, amelyet most talán ambiciózus, felkészült fiatal csapat vesz át. A társaság egyik tagja pedig bioalmalé-üzemet próbált létesíteni, de ez a kísérlet kudarcot vallott, mert nem sikerült megfelelő kapcsolatot kialakítani a helyi termelőkkel. A beszállított alma rohadt volt, munkásai cserbenhagyták, szövetkezetalakítási kísérletét „kolhoz nem kell!” felkiáltással hárították el.

Az Őrségbe települt városi értelmiségiek sokat tehetnének a helyi közösségek megújulása érdekében, de mint láthattuk, inkább egymás mellett, s nem együtt élnek a helyi társadalommal, és a mentalitások és életformák markáns különbsége

egy nemzedék életében nem is tűnik áthidalhatónak. A befogadó társadalomból hiányzik az ehhez kellő nyitottság, együttműködési készség és az önbizalom. Nézőpont kérdése, melyik csoportot látjuk ma hontalanabbnak: az Őrségben menedéket kereső és találó városiakat, vagy a megélhetés hagyományos formáitól elzárt, ingázó, és falvaik „megszállását” beletörődéssel szemlélő – vagy éppen abból élő – őslakosokat. A helyzet mindenesetre épp elég frusztráció forrása mindkét fél számára, s ez nem könnyíti meg együttélésüket.

Félreértések, kölcsönös bizalmatlanság és sérelmek gyakran kísérik az újdonsült őrségiek vállalkozásait. Leginkább éppen akkor, amikor saját világukból kilépve kezdeményezéseikkel a helyi társadalmat szólítják meg. Egy alföldi tanyasi múlttal, de fővárosi karrierrel a háta mögött bebíró művész beilleszkedésének története tanulságos ebből a szempontból. Először őt is a táj ragadta meg, de egy már-már mesébe illő történet rávezette, hogy ennél szorosabb kötelék köti ehhez a vidékhez. A szomszéd faluban ugyanis véletlenül rábukkant arra az idős asszonyra, aki családjával a hortobágyi kitelepítés éveiben nehéz kétézer munkával felhúzta azt a tanyasi vályogépületet, amelyben ő egy évtizeddel később napvilágot látott.

Az Őrségi falu közepén, a saját portáján létrehozott kis kultúrcentrum programjai azonban kezdetben több idegenkedést váltottak ki a falusiakból, mint rokonszenvet. Éveken át kitartó igyekezete talán csak akkor vezetett igazi áttöréshez, amikor egy olyan vállalkozást kezdett patronálni, amely végre nem „adni” akart valamit a falusiaknak, hanem „visszaadni”. Egy göcseji erdész, évtizedes munkálkodás eredményeként, a helyben őshonos gyümölcsfafajták páratlanul gazdag, mintegy 500 változatot magában foglaló gyűjteményével rendelkezik. Akkor látott munkához, amikor tapasztalta, hogy a helybeliek, s még inkább a régi kertek, ingatlanok új tulajdonosai hogyan vágják ki az egész évben termő régi gyümölcsösöket. A gyűjtemény célja, „*hogy itt, nagyon kicsiben, létrehozzam a hagyatékunkat, azoknak az embereknek, akik veszik hozzá a fáradságot, hogy bepillantásnak ebbe a hagyatékba, és ez megragadja őket, és megpróbálják tovább őrizni. Ennek a vidéknek a hagyatéka sokszorosan gazdagabb, és ebből semmit nem tud kamatoztatni*”, hangoztatja. A sokféleségnek nagyon is gyakorlatias értelme volt: más és más alma- vagy körtefaj terem nyáron, ősszel, más gyümölcs őrzi meg a frissességét tél végéig, megint más az ecetnek, aszálványnak, pálinkának való. „*Ha lesz olyan ember, aki ebből értéket csinál, akkor érték lesz belőle, ha nem, akkor felferi a gaz.*” A fajtagazdagság a gyümölcsnemesítés kultúrájának egészen korai jelenlétére utal. „*Annak a pár évszázadnak a művét mi pár évtized alatt tönkretesszük.*”¹⁸

Művész ismerősünk közvetítésével eljutott a hír faluja polgármesteréhez is, a nevezetes gyűjteményben ráadásul az itteni kertek fájáról metszett oltványok is szép számmal akadtak. Megszületett a terv: telepítsenek gyümölcskertet a faluban és környékén őshonos fajtákból. A polgármester gondoskodott a telekről, a temetővel épp átellenben, ahol ma már a 2-3 éves fácskákból álló kert szemléletes

formában hirdeti a feltámadás ígérteit. A több mint ötven magonc mellett táblán olvasható a fajta talán sosem hallott neve, valamint azé a helybeli vagy innen elszármazott családé, melynek gyermeke védnökséget vállalt az illető fácska felett. A „Tündérkert” példája remélhetőleg követőkre talál más községekben is. Megmentheti még a lassan pusztuló gyümölcsösöket. Ha sikerülne mozgalmat indítani az őshonos fajták felkutatására és nyilvántartásba vételére, ez az ott-honhoz és a hagyományhoz való kötődés kézzelfogható lehetőségét teremtené meg, főleg a fiatalság számára. S tekintve, hogy a faluban jól felszerelt községi pálinkafőző üzemel, és az Őrségben a lekvárfőzés, aszalás hagyományai is eleve-nek, a vállalkozás a környezetet egyszerre gyarapító és hasznosító gazdálkodás sikeres példája lehetne.

De ettől ma még sajnos, távol vagyunk. Magyarországon tilos értékesíteni olyan terméket, amely nem a Gyümölcsfa Hitelesítő Intézet nyilvántartásában szereplő gyümölcsfélésegből készült. A nyilvántartásba vételi eljárás nemcsak roppant költséges és körülményes, de abszurd is, hiszen az uniformizálás kényszere homlokegyenest ellene mond a biológiai sokféleségnek, ami a változatok azonosíthatatlan és minden szabványosításnak ellenszegülő sokféleségén alapul. Erdészünk évtizedes munkájának eredménye, a zalai községben létesült faiskola és főleg ennek szaporítása felettébb gyanús, többé-kevésbé büntetendő. Az pedig súlyos jogi következményekkel járna, ha az így megmentett fajokból készült lekvár, aszálvány vagy pálinka értékesítésre kerülne. Márpedig haszonnövényeket szerelemből, hazafias buzgalomból tartani nem sokan hajlandóak. „*Mindenki Európában foggal-körömmel védi a hagyatékát, kivéve minket. A horvát, a szlovén, az osztrák a saját kolbászával, kenyérével, borával, pálinkájával vendégel meg minket. Ebből valahogyan profitálni tud. Nálunk ehhez ennyi meg ennyi ÁNTSZ-engedély kell. Egyetlen gyümölcsfajta engedélyezése belekerülne úgy 250 000 forintba*” – állítja.¹⁹

Egy létező biogyümölcsös tulajdonosai – pár faluval odébb – éppen ezért nem is gondolkodnak piaci értékesítésben. A fák szerelmese ezúttal is egy erdőmérnök, aki ifjúkorában, 1963-ban települt az Őrségbe, ahol feleségével nyugdíjas korukban, húsz esztendeje kezdtek biogazdálkodáshoz, meggyőződésből, szakmai érdeklődésből és szórakozásból is. „*A földhöz kell egy olyan belső készlet, hogy az ember szeresse, amit csinál. Ehhez kell a szeretet, amit nem is tudok elmagyarázni... jön a tavasz, és a föld illata... és az ember úgy érzi, csinálnia kell, be kell vetnie. Volt egy fiatal ember, aki azt mondta, szép-szép, amit csinál, csak mi lenne ebből az ő haszna? Hát az egészséged, te marha...*” Fazekasék azonban csak konyhakertméretű gazdaságot visznek, hiszen a vegyszermentes termesztés több kézi munkát, több időt igényel, s ők már nem fiatalok. A felesleget kizárólag háznál árusítják, s habár a felesége lekvárjának, mint büszkén mondja, fergeteges híre van, nem folyamodtak

¹⁸ Az őshonos hazai gyümölcsfafajtákat pusztulásra ítéltő rendelkezések és piaci trendek hatása közismert, a kézenfekvő ellenintézkedések mégis elmaradnak. Ember és természet sok évszázados együttműködésének alkotásaival a jövő nemzedékek már nem találkozhatnak a Kárpát-medencében – egyetlen emberöltő életellenes, rövidlétű gazdálkodása fosztja meg őket örökségüktől. A kérdés szakértője kb. 500-ra teszi a kivesző tájfajták számát: „A kedvező telepítési statisztikák mellett van mintegy 500 tájfajta, ...amelyek részben elvesztése és technológiai befolyásolása agrárkörnyezetünk rehabilitációját is szinte reménytelenül teheti” (Surányi 2005).

¹⁸ Hasonló keserűséggel és megokolt aggodalommal szólaltak fel a téma legkiválóbb szakértői a 2009 májusában rendezett parlamenti nyílt napon, lásd különösen Surányi Dezső és Szabó Tibor hozzászólásait, in Ángyán (2009).

biominősítésért, és soha nem tervezték a gazdaság fejlesztését, „mert akkor jönnek az ilyen jogi, közegészségügyi, adózási és társadalombiztosítási kéményseprők, hogy mást ne mondjak, akik megakadályozzák, hogy elinduljon egy ilyen... Nincs ugyan minősítésünk, de ez egy bizalmi dolog, az emberek tudják, hogy mi tényleg biót adunk... Ha lenne valakinek 10–15 millió forintja, meg úgy tíz hektár földje, és negyven éves lenne, akkor így egy stratégiai dolgot lehetne csinálni”, de ahhoz három év kell, amíg egy gazdaság vegyszermentesbe fordul, további kettő, hogy minősítsék a terméket. A negyvenévesek azonban már nem látnak perspektívát a mezőgazdaságban, ami az adott körülmények között nem is csoda. Az ő gyermekei is Pesten élnek.

Városból visszatért műszaki értelmiségi viszi tovább nagyapja, a legismertebb őrségi tökmagolaj-termesztő hagyományát. Gazdasága a Hétrét Fesztivál keretében látogatható „nyitott porták” egyike, de ő is csak a háznál értékesít, előre bejelentkező vendégeket fogad. Az olajütő és egyéb berendezések ára nem is térül meg így, s a gazdaság örömét elveszi a rettegés a felvett hitel miatt. Nem is engedhetné meg magának a minőségi termelés fényűzését, ha nem állna több lábon ő is: „civilben” egy külföldi cégnek dolgozik. Mint látjuk, a hagyományos vagy biominőségű termékek előállítói számára a jelenlegi körülmények között az üzemszerű termelés, vállalkozásaik bővítése, termékeik legalizálása inkább veszteség és mérhetetlen mennyiségű felesleges adminisztráció forrása volna, s ezért nem is szerepel terveik között.

Az Őrség klimatikus és talajviszonyai mellett azonban a gazdálkodás leginkább kifizetődő formája mindig is az „erdőélés” és az állattartás volt: ezek adtak biztos kenyeret az itt élők kezébe. Az ötvenes-hatvanas években alaposan tönkretett erdők rekultivációja, a faállomány összetételének helyreállítása, a korszerű kezelés és vágásmódok bevezetése, a tájidegen és invazív fajok eltávolítása (nemritkán a lakosság heves ellenkezése mellett: az akác gyorsan növekszik és jól ég) a Nemzeti Park feladata. Az erdő továbbra is nagy szerepet játszik az Őrség gazdasági életében, mint elsőrendű munkalehetőség (park, erdőgazdaság, fakitermelő vállalkozások), családi spórkassza (magánerdők), és nem utolsósorban mint idegenforgalmi vonzerő. Az erdő szolgáltatásaira épülő fenntartható vagy közösségi vállalkozásra azonban nem találtunk példát. Tudomásul vettük, hogy az itt termő kiváló minőségű bútorfából csak Olaszországban lehet bútort készíteni, s azt Magyarországon drága pénzért árusítani, ellenben a környéken nincs bútorgyártás, de még a koporsógyártó üzemek is bezártak. Deszkánál igényesebb, nagyobb hozzáadott értéket adó termékre, úgy látszik, a magyar nem való. Azon sem csodálkoztunk, hogy a lázas építkezéssel telt utóbbi két évtizedben az olcsó agyagban és olcsó, de képzett szakmunkásban egyaránt bővelkedő őrségi tetőcserép- és téglagyártásnak miért kellett tönkremennie. Azon csodálkoztunk csupán, hogy az ország, amely a termeléssel nagyjából felhagyott, és mindent külföldről szerez be, így-úgy megvan még. Ez a magyar csoda. Hogy miből élünk. Bármiből, amiről nem kell számlát adni.

Ami vadon és szokatlan bőségben terem erdeikben, a vargánya gomba, a gyógynövény, az is csak ingyen kapható – ha megvendégelik, megajándékozzák vele az embert. A jó gombalelő helyek titka apáról fiúra száll, s a gyógyfüvet termő

legelőkön nem legel többé tehén, de módszeres gyűjtés, gyógyfütermesztés sem folyik sehol, bár akadnának még, akik értenek hozzá; és valahányszor az Őrség jövője, a gazdálkodás kihagyott lehetőségei szóba kerülnek, ez is mindig felmerül: bizony, ebben a természetes fűveskertben talán lehetne a gyógynövényekkel kezdeni valamit ...

Az alábbiakban olyan gazdákról lesz szó, akiket a legeltetési állattartás felelevenítésének lehetősége foglalkoztat – vagy már meg is buktak vele.

„A férjem beteg lett, amikor a kamion elvitte azokat a gyönyörű szarvasmarhákat! Huszonnégy darab gyönyörű növendék marha. Fájt a szívünk, és belebetegedtünk... de évek óta nincs csarnok (értsd: tejbegyűjtés). Napi 150 liter tejet adtunk a disznóknak... 48 forintot fizetnek a tejért annak a nyomorult parasztnak. A vizet meg itatják a nyomorult emberekkel.” Mármint a reggeli italt és efféléket, tej helyett és tej címen. Tar Benedek pedig szívinfarktust kapott aznap, amikor gazdasága összeomlott, s bár túlélte, az ő története nem sokban különbözik azoknak a gazdáknak a történetétől, akik felkötötték magukat az üres istállóban, miután teheneiket a kolhozba hajtották. Az a szerződés, amelyben – el- és felismerve a nagyüzemi mezőgazdaság fölényét – annak idején a szövetkező parasztok kis vagyongájukról lemondtak, volt olyan önkéntes és jogszerű, mint a mostani kapituláció a piacgazdaság győztes erői előtt. És a győztes mindent visz: földet, tehenet, egészséget. „Minden eszközzel rendelkezem”, mondja, „traktor, eke, borona, kombájn, kaszálógép, vetőgép, tárcsák, hát minden.” 29 hektár szántó. 22 hektár rét. Senki se mondja, hogy ebből ne lehessen megélni, pedig hát nem lehet. Vagy hogy a szabadpiachoz, spontán árképzéshez köze volna annak a folyamatnak, melynek eredményeként a feldolgozóipart és a kereskedelmi hálózatokat monopolizáló cégek majd a felvásárlási ár ötszöröséért értékesítik Tar Benedekék tejét, miután az értékes tápanyag egy részét kivonták belőle „Ha a kertben nem termelnénk meg mindent, meg nem lenne disznó, baromfi, a nyugdíj semmire se lenne elég. A fiam meg aztán eladja az összes birtokot, aztán megél egy darabig belőle. Itt nincs munka. A fiatalok először elmennek dolgozni, aztán el is költöznek. Ide nem terveznek családot.” Mintha sírfeliratokat böngészni a temetőben. Falvak sírfeliratát.

Akadnak azonban, akik nem tudnak ebbe beletörődni. Akiket nem riaszt vissza az állattartás számtalan nehézsége, és nem akarják elhinni, hogy erről a szépséges vidékről, ezekből az örökölt istállókból, rétekről eltűnik a jószág s elvándorol az ember. Falvanként egy-egy fiatal gazdát ha találtunk, aki az őstermelőként, mellékesen és kicsiben űzött marhatartást főhivatásként folytatná, ha tehetné, és ehhez kedvet, hajlamot érez. Szüleik gazdaságát vették vagy veszik át, családjuk rendelkezik az induláshoz kellő eszközökkel, s a hozzáértést, állatszeretetet odahaza sajátították el. Szinte kivétel nélkül kisbirtokos gazdacsaládok gyermekei. A szülők között akadt, aki megjárta a Hortobágyot, s onnan is visszatért. Itt az Őrségben háztájiban egyébként mindig lehetett állatokkal foglalkozni. Akik közülük tejgazdaságban gondolkodnak, maguk értékesítenének, mert csak a közvetítő kerekedelemtől függetlenül látnak esélyt a megélhetésre. A közös értékesítéstől (értékesítési szövetkezettől) azonban húzódoznak, a kockázat-

közösség vállalatához nincs meg a kellő bizalom, ismeretség. Az is igaz, hogy az együttműködés kockázata a mezőgazdaságban nagyobb, mint más ágazatokban. Pedig a tejbegyűjtő eszközei, a hűtőház s egyebek még megvannak a környéken. Inkább tejárúsító automatákat vásárolnának, amelyeket a környező városokban állítanának fel: jól járna velük eladó, vevő egyaránt. A helyben létesült új feldolgozóüzemhez egyelőre nem fordulnának, a fél tucat gazda együtt sem volna képes olyan tejhozamot biztosítani naponta, amennyi a sajtgyártáshoz ott kellene.

Mostanában egyébként nem a tej, hanem a húsalapú tartás látszik kifizetődőbbnek. A legújabb rendelkezések végre különbséget tesznek a kis volumenű termelésre, őstermelők kiszolgálására berendezkedett vágópontok és a nagy vágóhidak között – ez lehetővé teszi, hogy a tökehúst, később esetleg feldolgozott terméket is maguk értékesítsék. Terveikben azonban az óvatos, lépésről lépésre történő fejlesztés szerepel, lábadozó nagybeteghez ez illik. A sikeres együttműködés tapasztalata valószínűleg az egyetlen, ami meghozhatja a bizalmat az összefogáshoz, a közös vállalkozáshoz. Akad a környéken még mutatóba egyéni vállalkozó is, tejszövetkezet is jelentős állatállománnyal, meg olyan család is, aki takarmánygabonát termel nagyban, több száz hektáron. Ezek a gazdaságok azonban az összefogásban nem érdekeltek, értékesítési csatornáik már kialakultak, s úgy-ahogy elboldogulnak az egyre növekvő termelési költségek és az egyre csökkenő felvásárlási ár közötti résben. Aminek kárát látja a család, kárát látja a jószág is, amely az istállót életében alig hagyhatja el. A tehénésztük fejlesztéséről gondolkodó fiatal gazdák részben ugyanazok, akik a Nemzeti Park tarkamarchaprogramjában korábban részt vettek. Néhányan közülük főállásban a park dolgozói. Számításba veszik egy újabb vemhesüsző- vagy szopósborjú-kihelyezési program eshetőségét, az agrár-környezetvédelmi és a földalapú támogatást (nálunk a kettő együttvéve sem túl nagy összeg), valamint a fiatal gazdák indulását támogató pályázati lehetőségeket. A kutatás keretében megrendezett szakmai konzultáció után elhatározták, hogy elkészítik a jövőképes szarvasmarhatartó gazdaság modelljét, s az sem kizárt, hogy egyszer belevágnak...

Változások a társadalom szerkezetében

Tereptapasztalataink alapján megkockáztathatunk néhány feltevést a vidéki társadalom szerkezetében 1989 óta végbement változások természetéről. A politikai fordulat a magántulajdon helyreállítását, az egyéni vállalkozás szabadságát, a piaci versenyző gazdaság kiépítését tűzte napirendre, és ezzel párhuzamosan az állam gazdasági szerepének csökkentését és ártértelemezését. Ami a vidéki társadalmat illeti, húsz évvel a rendszerváltozás után az Őrségben tett megfigyeléseink nem arra utalnak, mintha ez a program megvalósult volna. A magánvállalkozás és a piaci viszonyok túlsúlyának megteremtésére irányuló törekvést a hazai és nemzetközi erőviszonyok realitásai részben kudarcra kárhoztatták.

Az Őrségben a kilencvenes évek elején számos, részben a helyi adottságokra alapított ipari üzem működött: téglát, cserépkályhát, tetőcserepet, deszkaárut,

koporsót, valamint ruhaneműt állítottak elő, továbbá téesz-melléküzemágként szerelőüzem is működött, amely az egész régióból vett fel megrendeléseket. Ezek az üzemek azóta kivétel nélkül megszűntek. A környező városokba ellenben nemzetközi vállalatok települtek, amelyek a helyben többé nem foglalkoztatott munkaerőt alkalmazni tudták. A cégek azonban az utóbbi években nagyarányú leépítéseket hajtottak végre, egyeseket felszámoltak. Az ingázó munkavállalók természetesen elsőként estek áldozatául a változó üzletpolitikának. A régió ipartörténetében tehát a magánvállalkozás újjászületése egyelőre múltó epizódnak bizonyult. Komolyabb ipari vállalkozás hazai vállalkozó kezén egy sem maradt, a multik pedig visszahúzódnak.

Ami a mezőgazdaságot illeti, a háztáji gazdaságokban, tsz-melléküzemágakban és termelőszövetkezeti szakcsoportokban a hetvenes évektől kezdve felemás, féllégális módon, kicsiben, de mégiscsak helyreállt a gazdasági magántulajdon, és a hiánygazdaság réseiben megtelepedve kvázipiaci viszonyokat teremtett. A „második” gazdaság vállalkozóinak karrierje azonban a rendszerváltozás és a téesz-privatizáció után országszerte megtörik. Parasztpolgárosodás helyett agrárválság következik, minden várakozás dacára. Az egykor erőszakkal kollektivizált földek magánosításának vesztesei pedig a helybeli gazdálkodók lesznek, míg nyertesei a pénzügyi befektetők, valamint az állami-termelőszövetkezeti „első” gazdaság vezérkara. A kisbirtokos parasztság kiszorul a piacról, és ismét visszahúzódik a szürkegazdaságba, ahol a kommunista diktatúra idején vegetált. Tőkés mezőgazdasági üzem, amely bérmunkásokat foglalkoztatna, alig akad a térségben. A piacra termelő magánvállalkozók száma, akár egyénileg, akár értékesítési szövetkezet keretében tevékenykednek, elenyészően csekély. Ezek a trendek egyértelműen a piacgazdaság visszaszorulásáról árulkodnak. A melléktevékenységként mezőgazdasággal foglalkozók inkább önellátásra rendezkedtek be (naturálgazdálkodás), vagy a kölcsönös szívésségek helyi piacán értékesítenek (reciprok csereviszonyok).

A családi gazdaságok nem számítanak a versenyszektorhoz – ezek az archaikus parasztgazdaság túlélői. A tőke és a bérmunka hiánya, valamint a piaci versenyre való képtelenségük összetéveszthetlenné teszi őket a tőkés kisvállalkozóval.

A térség legnagyobb munkaadója a Nemzeti Park. Az önkormányzati intézmények, közművállalatok, az állami erdészet és a határőrség alkalmazottaival együtt az állami-közületi állások száma ma már minden bizonnyal meghaladja a versenyszektorban foglalkoztatottakét. (Az állásukat elvesztett bejáró dolgozókról sehol sincs pontos adat.) Ide kell számítanunk azokat a nonprofit vállalkozásokat is, amelyek szinte kizárólag költségvetési támogatásból tartják fenn magukat. Az állami szektorhoz tartoznak továbbá a közmunkán foglalkoztatottak, a rendszeres munkanélküli segélyen, rokkantsági ellátáson élők, valamint a nyugdíjasok is mint a társadalombiztosítás javadalmazottjai (mellesleg, aktív életükben nagyrészt állami vagy szövetkezeti alkalmazottak voltak). Köztes helyzetet foglalnak el az állami vállalatoktól – takarékosági vagy statisztikai okokból – kiszervezett kényszervállalkozások, mint pl. az állami erdészetnek dolgozó fakitermelő kft.-k, amelyek továbbra is a régi munkaadójukat szolgálják ki, csak hogy az többé nem fizet utánuk járulékot.

Még egyértelműbb a kép, ha nem a munkavállalók, hanem a vállalkozók számát vesszük figyelembe. A több bémunkást foglalkoztató, piacra termelő tőkés vállalkozások száma elenyészően csekély. Egy kertészeti vállalat. Néhány vendéglő. Egy fazekasüzem. Egy tejgazdaság. Az új sajtüzem. Mindez még a hatezer lelkes Őrségben is roppant kevésnek számít.

Az állam gazdasági szerepe azonban ennél is messzebbre terjed. Hiszen a gazdasági verseny – különösen a mezőgazdaságban – ma Európa-szerte nem a vásárlókért folyik elsősorban, hanem az állami és az államok által kiosztott uniós támogatásokért. A fejlesztési források központi újraelosztása ma ugyanúgy meghatározza a települések és településcsoportok sorsát, mint az államszocializmus rendszerében (vö. Vági 1982). A föld nem gabonát terem, hanem földalapú vagy agrár-környezetvédelmi stb. támogatást. A posztállami rendszer nem kapitalista, természetesen nem is szocialista. Gazdaságában nem a piaci verseny törvényei érvényesülnek, és nem a központi tervezők bölcs előrelátása. Hanem a kollektív felelőtlenség és a korrupció. Ezt a rendszert pályázati rendszernek nevezik. A vidéki Magyarország a pályázók társadalma. A piaci versenyben magára hagyott hazai kis- és középvállalkozóknak esélyük sem maradt a túlélésre. A folyamatos költségvetési hiányra ítelt – tervszerűen és módszeresen alulfinanszírozott – önkormányzatok sem álmódoszhatnak tényleges önállóságról. A kulturális vállalkozások megélhetésében – a közép- és felsőközéposztályosok elszegényedése és az értelmiség eltávolsága folytán – az üzleti bevétel alig játszik szerepet, pályázatokból élnek. Maga az államháztartás pedig azonnal összeomlana, ha eleget kívánna tenni alkotmányos kötelezettségeinek a különféle szolgáltatások terén, és nem pályázattal-versenyeztetné saját intézményeit az alapfeladatok ellátásához nélkülözhetetlen forrásokért!

A pályázók és pályázttalók társadalmában senki sem tehet semmiről. Az állam mossa kezeit: a döntés felelőssége nem a közhivatalnokot terheli. A pályázó nem vállalkozhat és nem szolgáltatathat, ha nem tud elcsípni egy jó kis pályázatot, tehát csak arra vállalkozhat és olyasmit szolgáltatathat, ami a pályázati kiírásokba belefér. A pályázati kiírásokat a helyi és szakmai problémákban járatan, névtelen és így felelősségre nem vonható bürokraták készítik, több száz oldalas terjedelemben, laikus számára érthetetlen madárnyelven. Pályázatot írni, kiírást olvasni külön tudomány: a pályázattíró cégek kiváltsága. A pályázatok nem a pályázó valóságos terveit tartalmazzák, arra senki sem kíváncsi. A pályázatok hűségnyilatkozatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a folyamodó kész a kiíró által támogatásra méltatott mindenkorai cél megvalósítására, és aláveti magát a teljesíthetetlen adminisztratív feltételeknek, a pályázttaló kénye-kedvének. A pályázati döntéseket alkalmi zsűri hozza, a döntéshozók személyükben nem felelősek, és semmiképpen nem érdekeltek abban, hogy jó döntést hozzanak. Ezért formális szempontok szerint, vagy a rájuk nehezedő politikai, gazdasági, baráti és rokoni nyomásnak megfelelően döntenek: itt konvertálódik készpénzre a nagy fáradtsággal felhalmozott kapcsolati tőke. A döntéshozók személye a nagyközönség előtt ismeretlen, ezért nem vonhatók felelősségre. A megbízók és a bennfentesek előtt persze nagyon is ismerős. A pályázati döntések tehát a szívességek és viszonzószívességek, zsaro-

lások és érdekeszámítások bonyolult erőterében születnek, amely a teljesítmények nyilvános versenyétől ugyanolyan távol áll, mint a racionális tervezéstől, és diktatórikusnak sem nevezhető. Sajátos, új rendszere ez a hatalomgyakorlásnak, szakszerű leírásával még adós a politológia. A vidéki Magyarország sorsa azonban már ma is pályázatokon dől el.

Kivéve azokat az eseteket, amikor egy tetterső, ambiciózus egyéniség kerül a község élére. Tanulmányaink egyik fontos tanulsága, hogy a sikeres kezdeményezésekben falun összehasonlíthatatlanul nagyobb a polgármesterek szerepe, mint városban. Az Őrség polgármesterei között népi mesemondó, filozófus, szállítmányozási vállalkozó, mesteredző, színész is található többek között. Többségük feladatára felkészült, a falu sorsa iránt elkötelezett személy. Egykori tekintélyes gazdacsaládok leszármazottai ugyanúgy megtalálhatók köztük, mint a szocialista állami és gazdasági apparátus helyi vezetői. Akadnak köztük elszármazott, majd hazatelepült falubeliek, de jövevények is, akiknek vagyoni vagy társadalmi helyzete olyan előnyökkel kecsegtet, amelyek le tudták győzni a messziről jött emberrel szembeni bizalmatlanságot. A civil társadalom szétesett, a falut összetartó, de még a falut megosztó hagyományos kapcsolatok világa is a múlté. A lakosság három fő csoportja – egyrészt az inaktívok: öregek, munkanélküliek, rokkantak, másrészt a betelepülő jövevények, végül az eljáró munkavállalók – más és más okokból, de nemigen hallatja hangját a helyi közéletben. Jóformán nincs is közélet, inkább rokoni kapcsolatok vannak, és erős, kezdeményező egyéniségek, akiknek vezetését a falu tudomásul veszi.

A személyek és személyes kapcsolatok meghatározó szerepét nem tartjuk se jónak, se rossznak, adottságnak tekintjük. Megpróbáljuk összekapcsolni a politikai – pontosabban: hatalmi – döntésektől függő gazdasági újraelosztással. Érteni, nem megítélni szeretnénk a kötelező szolgáltatások, kialkudott szívességek, politikai hűség fejében elnyert kiváltságok rendszerét. Méricskéljük a távolságot a kettős – állami és polgári – társadalomszerkezet és az alatta vegetáló-bomladozó utóparaszti társadalom között, hogy vajon nőtt vagy csökkent Erdei Ferenc kora óta? Ha történelmi párhuzamot keresünk – találunk. Úgy találjuk, hogy a gyöngye állam szerveire rátelepülő s abból táplálkozó kusza magánviszonyokat a központi újraelosztás csatornáin keresztül érkező pénz élteti, ennek elosztása azonban többé nem az állam kiváltsága, de nem is spontán, piaci folyamatokon múlik, hanem a kialakult és immár megszilárdult alá- és fölérendeltségi viszonyokon, politikai szövetségeken, alkalmi alkukon, s mindenekelőtt a szereplők formális és informális társadalmi helyzetén, amelyen változtatni a maguk erejéből nem képesek, de ami négyévenként, a választások nyomán újra és újra átrendeződik anélkül, hogy ez a rendszer lényegét érintené. Nem piaci versenygazdaság épül vidéken az állami abszolutizmus romjaira, hanem egy új hűbériség elemei töltik ki a központi hatalom visszavonulása nyomán keletkezett űrt.²⁰

²⁰ Óvatosabban fogalmaz, de részben hasonló következtetésekre jut Kovács Imre A poszt-szocializmus vége című írásában, amely a többször idézett Hatalom és társadalmi változás című válogatást vezeti be. „A redistribúció új rendszerének” létrehozásáról beszél, és úgy találja, hogy az újjászerveződő politikai osztály csoportjai a redistribúció és a privatizáció feletti ellenőrzés jogáért küzdenek, de közös érdekük (ez teszi osztállyá, és pedig politikai osztállyá tagjait), hogy

ABSTRACT: To understand the chances and difficulties of the efforts at harmonizing the natural and social conditions of sustainability in the domestic agrarian sector, we have to consider a wider socio-historic context that is rarely dealt with in the literature on rural development and ecological farming. This study tries to achieve this aim relying on the conclusions of our field research carried out in the Őrség, a region in Western Hungary. According to our experiences, the villages that have suffered deep injuries during the drastic changes over the last sixty years, have been divested of their middle class and give home to mainly commuting or inactive people. These communities disarranged by mass migration, are not in possession of the tools necessary to reveal and utilize the local resources. The family farms have been destroyed by the marketing, administrative, tender call and other limitations, the unfavourable price relations and the fact that the domestic products have been ousted from the local markets. They market their surplus products primarily in local bartering, that is in the grey economy. The farmers' knowledge has fatefully been devaluated during the last decades and, since they are aging and dying, it is disappearing. The lack of trust between the winners and the losers of the transition, between the natives and the immigrants and the memory of fresh injuries obstruct cooperation and disrupt communities. The enterprises built on local traditions and local resources must face the pressing economic reality created by the agrarian politics of the former period. Most of the initiators are immigrants from the cities (or people returning home) or „ideological” entrepreneurs. Amongst the circumstances presented in the study they often get isolated or their failures make them give up their plans. Contrary to the expectations, the previous twenty years have brought about the collapse rather than the strengthening of the private enterprises in the agrarian sector. Today's rural society and economy primarily depends on the system of state redistribution and the local stakeholders' relations that determine the operation of the system and are both bureaucratic and informal.

Irodalom

- Ángyán J. és tsai (szerk.) (2009): Tájgazdálkodás, tájfajtak, génmegőrzés. Az Országgyűlés Mezőgazdasági Bizottságának kiadványa.
- Beluszky P. és Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Castells, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat.
- Csité A., Csurgó B., Himesi Zs. és Kovách I. (2002): Agrárpolitikai hatásvizsgálat. In: Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Csité A. és Kovách I. (2002): Falusi történet. In: Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Duncan, O. D. (1959): Human Ecology and Population Studies. In: P. M. Hauser és O. D. Duncan ed(s): *The Study of Population*. Univ. of Chicago Press.
- Ekins, P., Max-Neef M. ed(s). (1992): *Real-life Economics*. London: Routledge.
- Fertő I. és Mohácsi K. (2001): Az agrárágazat versenyképessége. In: *Európai Tükör*, MEH Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

- Harcza I., Kovách I. és Szelényi I. (1994): A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. In: *Szociológiai Szemle*, 3.
- Hermann Z. és Varga J. (2006): Az oktatás finanszírozása. In: *Jelentés a közoktatásról*. Budapest: Oktatásfejlesztési Intézet.
- Horn D. (2006): A kistelepülések kisiskolái – társulás? In: *Önkormányzat és közoktatás*. Budapest: Oktatásfejlesztési Intézet.
- Jonas, H. (2000): Az emberi cselekvés megváltozott természete. In: Lányi A. (szerk.) *Természet és szabadság*. Budapest: Osiris.
- Kapornai J. és Bíró Gy. (2008): A többcélú kistérségi társulások finanszírozási gyakorlata. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- Kohák, E. (2000): Az ökológiai tapasztalat változatai. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. Budapest: Osiris.
- Kovács I. (szerk.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás – a poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovács T. (2000): Migrációs folyamatok Magyarországon a rendszerváltozás után. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J.: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA RKK.
- Laki L. L., Gazsó F. és Pitti Z. (2008): *Társadalmi zárványok*. MTA Politikatudományi Intézet.
- Lányi A. (1999): *Együttéléstan*. Budapest: Liget Műhely.
- Lányi A. (2003): Létezik-e ökológiai politika? In: Lányi András: *Létezik-e?* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lányi A. (2009): *Porcelán az elefántboltban*. Budapest: Heti Válasz Kiadó.
- Miklóssy E. (2007): A cigánypolitika katasztrófája. *Valóság*, 50/6.
- Saad J. (2005): *Telepessors*. Budapest: Gondolat.
- Schneller I. (2005): *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest: Terc Kft.
- Surányi D. (2005): A pomológiai érték a kárpótlások utáni helyzetben. In: Schwartz, Szarvas és Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA.
- Szabó P. (2005): Életstratégiák Nagyrákoson. In: Schwartz, Szarvas és Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyar újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Tanka E. (2003): Mi lesz veled, magyar föld? *Valóság*, 46/10.
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Váradai M. M. (2007): Kistelepülések és kisiskolák. In: Kovács K. (szerk.): *Függőben*. Budapest: MTA RKK.

ebből más társadalmi csoportokat kizárjanak. Ennek eszköze a nyilvánosság és a civil társadalom függő helyzetének fenntartása, a társadalmi önszerveződés kísérleteinek ellehetetlenítése. Kovách azonban feltételezi egy a politikai osztálytól független gazdasági elit létezését, sőt 2002-ben még attól várta a politikai elit ellenőrzését és hatalmának korlátozását – talán Szalai Erzsébet élénk visszhangot kiváltó gazdasági elitkutatásainak hatására. Az azóta eltelt közel évtizednyi időben bebizonyosodott, hogy 1. a poszt szocializmusnak koránt sincs vége: a többpártállami viszonyok között a politikai osztály redistribúciós monopóliumát azóta is sértetlenül őrzi; 2. a redistribúció és privatizáció teremtette gazdasági elit, valamint a gazdasági elit által finanszírozott politikai osztály egyetlen egységet alkot, melyen belül a politikai és gazdasági pozíciók között az átjárhatóság és a konvertabilitás úgyszólván korlátlan.